



# Bouwstenen voor het vso

Uitstroomprofiel Arbeidsmarkt

SLO • nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling

slo





# Bouwstenen voor het vso

Uitstroomprofiel Arbeidsmarkt

December 2011

**slo**

nationaal  
expertisecentrum  
leerplan-  
ontwikkeling

Verantwoording



© 2011 SLO (nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling), Enschede

Alle rechten voorbehouden. Mits de bron wordt vermeld is het toegestaan om zonder voorafgaande toestemming van de uitgever deze uitgave geheel of gedeeltelijk te kopiëren dan wel op andere wijze te verveelvoudigen.

**Auteurs:** Ina Berlet, Marjolein Haandrikman, met medewerking van Els Schram, Willem van Zon en Hans Pietersen

**In samenwerking met:** werkgroep 2, project Passende kwalificaties - kerndoelen vso

**In opdracht van:** Ministerie van OCW, directie JOZ

### **Informatie**

SLO

Secretariaat Speciaal Onderwijs

Postbus 2041, 7500 CA Enschede

Telefoon (053) 4840 664

Internet: [www.slo.nl](http://www.slo.nl)

E-mail: [so-po@slo.nl](mailto:so-po@slo.nl)

**AN:** 2.5517.436



Aan de Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap  
Mevrouw J.M. van Bijsterveldt-Vliegenthart  
Postbus 16375  
2500 BJ Den Haag

<b>Datum</b>	<b>Ons kenmerk</b>	<b>Uw kenmerk</b>
18 juli 2011	SO/5517/11-327	
<b>Doorkiesnummer</b>	<b>Fax</b>	<b>E-mail</b>
(053) 4840 210	(053) 4307 692	b.vanleeuwen@slo.nl
<b>Betreft</b>		
Aanbiedingsbrief Bouwstenen notities uitstroomprofielen vso		

slo

nationaal  
expertisecentrum  
leerplan-  
ontwikkeling

Mevrouw de Minister,

Het wetsvoorstel kwaliteit (voortgezet) speciaal onderwijs legt de taak van scholen voor voortgezet speciaal onderwijs (vso-scholen) wettelijk vast: het onderwijs inrichten in één of meer uitstroomprofielen, te weten Vervolgonderwijs, Arbeidsmarkt en Dagbesteding.

In opdracht van het ministerie van OCW heeft SLO, in nauwe samenwerking met vele betrokkenen uit het veld, handreikingen en aanbevelingen ontwikkeld voor de vormgeving van het onderwijs in de drie uitstroomprofielen.

De invoering van de wet kwaliteit (voortgezet) speciaal onderwijs heeft niet alleen betrekking op de taak en het onderwijsaanbod van het vso, maar regelt ook de verplichting tot het opstellen van een ontwikkelingsperspectief voor iedere leerling, het vaststellen, aan het eind van de schoolperiode, van een transitiedocument voor iedere leerling en het uitreiken van een getuigschrift aan leerlingen die geen regulier diploma voortgezet onderwijs behalen. Andere consequenties zijn het verplicht stellen van stages voor het uitstroomprofiel Arbeidsmarkt en het verruimen van de mogelijkheid voor vso-scholen om de examinering en diplomering van leerlingen zelf ter hand te nemen.

**SLO**

Bezoekadres  
Piet Heinstraat 12  
7511 JE Enschede  
Nederland

Postadres  
Postbus 2041  
7500 CA Enschede  
Nederland

T +31 (0)53 484 08 40  
F +31 (0)53 430 76 92  
E [info@slo.nl](mailto:info@slo.nl)  
W [www.slo.nl](http://www.slo.nl)

ING Bank 66 48 51 908  
KvK Oost Nederland 06085916

## **Handreikingen voor scholen**

Deze Bouwstenen-notities willen schoolleidingen en inhoudelijk management in het vso handreikingen bieden bij de inrichting van de uitstroomprofielen. Zij bieden suggesties om op schoolniveau te werken aan de operationalisering van het wetsvoorstel. Er is geen sprake van een verplichtend karakter. De notities zijn in nauwe samenwerking met het veld tot stand gekomen. Zij geven voorbeeldmatige uitwerkingen en verwijzen naar bruikbare instrumenten en bronnen.

Het wetsvoorstel kwaliteit beoogt het vso een impuls te geven voor inhoudelijke kwaliteitsverbetering. Het is aan de scholen om hier verder werk van te maken. In de Bouwstenen-notities worden aanbevelingen geformuleerd, waar de scholen mee aan de slag kunnen gaan.

Het voortgezet speciaal onderwijs staat voor een belangrijke stap in haar ontwikkeling. De emancipatie tot een onderwijssoort die een gedifferentieerd onderwijsaanbod van hoogwaardige onderwijskwaliteit levert, dat is het wenselijk perspectief waar het wetsvoorstel kwaliteit richting aan geeft. De drie Bouwstenen-notities die hierbij worden aangeboden, willen daar een steentje aan bijdragen.

## **Flankerende aanbevelingen voor onderwijsbeleid**

Er bestaan domeinen waar scholen geen invloed op kunnen uitoefenen, maar die wel degelijk van belang zijn voor het welslagen van al hetgeen met het wetsvoorstel kwaliteit (v)so wordt beoogd. Het gaat dan bijvoorbeeld om zaken als conjuncturele invloeden op de regionale arbeidsmarkt (de potentiële werkgevers van vso-leerlingen) of de niet af te dwingen samenwerking met scholen voor voortgezet onderwijs. Aanbevelingen die de invloedssfeer van de school overstijgen worden hieronder geformuleerd. Deze aanbevelingen zijn gericht op beleidsmakers, samenwerkingsscholen (vo, mbo) en relevante partners in de samenleving.

### *1. Doordenk de doorstroomrechten vso-mbo-1 en vso-hbo/wo*

Het is wenselijk dat de doorstroomrechten van vso-leerlingen opnieuw worden doordacht. Dit geldt voor de doorstroom naar mbo-1, nu daar mogelijk een bindend studieadvies zal worden ingevoerd. Het geldt ook voor de doorstroom naar hbo/wo als gevolg van de nieuwe slaag-/zakregeling.

Met de MBO-raad dient te worden nagegaan hoe kan worden voorkomen dat het bindend studieadvies vooral leerlingen met een beperking zal treffen. Met de HBO-Raad en VSNU dient te worden nagegaan of leerlingen met een beperking in bepaalde gevallen zonder diploma kunnen doorstromen of in aanmerking kunnen komen voor een toelatingsonderzoek.

### *2. Het inrichten van een vso Expertgroep Examens*

Het verdient aanbeveling om vanuit het vso een clusterbrede expertgroep in te richten die het College voor Examens adviseert bij de totstandkoming van met name de examens Nederlands, Engels en wiskunde. Bij de volgende herziening van de examens kunnen op advies van deze expertgroep bepaalde examenonderdelen van het centraal examen naar het schoolexamen worden overgeheveld.

### *3. Het monitoren van diplomaroutes en het ontsluiten van goede praktijkvoorbeelden*

Het is wenselijk dat wordt gemonitord welke diplomaroutes in het vso kansrijk zijn. Dit geldt ook voor (nieuwe) diplomaroutes in de beroepsgerichte leerwegen van het vmbo, die in een combinatie van staatsexamens en symbiose met het vo vorm kunnen krijgen. Scholen hoeven niet allemaal zelf het wiel uit te vinden en kunnen leren van goede voorbeelden.

#### **SLO**

Bezoekadres  
Piet Heinstraat 12  
7511 JE Enschede  
Nederland

Postadres  
Postbus 2041  
7500 CA Enschede  
Nederland

T +31 (0)53 484 08 40  
F +31 (0)53 430 76 92  
E [info@slo.nl](mailto:info@slo.nl)  
W [www.slo.nl](http://www.slo.nl)

ING Bank 66 48 51 908  
KvK Oost Nederland 06085916

4. *Het in samenwerking met het veld (doen) ontwikkelen van passende methodieken voor het verantwoorden van onderwijsopbrengsten in alle leergebieden en alle transitiegebieden aan leerlingen in het uitstroomprofiel Arbeidsmarkt en Dagbesteding*

Verantwoording van leerresultaten en opbrengsten van onderwijs, anders dan door gestandaardiseerde volgsystemen, centrale toetsing, landelijke examens of landelijke kwalificaties, is nog een tamelijk onontgonnen terrein, met name waar het gaat om leerlingen in de vso-uitstroomprofielen Arbeidsmarkt en Dagbesteding. In het veld is er nog geen helder beeld van wat er móet en wat mág.

Het is wenselijk dat er regie wordt gevoerd op het ontwikkel- en invoeringsproces van passende methodieken en instrumenten over de volle breedte van het vso; én dat scholen op een gestructureerde wijze ruimte wordt geboden om te experimenteren en ervaringen uit te wisselen met betrekking tot het afleggen van verantwoording van onderwijsopbrengsten bij leerlingen die niet meedoen aan landelijke examens en gestandaardiseerde toetsen.

Hoogachtend,



Prof. dr. J.J.H. van den Akker  
algemeen directeur

Bijlagen:

1. Bouwstenen voor het vso: uitstroomprofiel Vervolgonderwijs
2. Bouwstenen voor het vso: uitstroomprofiel Arbeidsmarkt
3. Bouwstenen voor het vso: uitstroomprofiel Dagbesteding

slo

nationaal  
expertisecentrum  
leerplan-  
ontwikkeling

SLO

Bezoekadres  
Piet Heinstraat 12  
7511 JE Enschede  
Nederland

Postadres  
Postbus 2041  
7500 CA Enschede  
Nederland

T +31 (0)53 484 08 40  
F +31 (0)53 430 76 92  
E [info@slo.nl](mailto:info@slo.nl)  
W [www.slo.nl](http://www.slo.nl)

ING Bank 66 48 51 908  
KvK Oost Nederland 06085916





# Inhoud

<b>Inleiding</b>	<b>5</b>
<b>Samenvatting en aanbevelingen</b>	<b>7</b>
<b>1. Een nieuw wettelijk kader voor het vso</b>	<b>13</b>
1.1 Implicaties van de voorgenomen wetswijzigingen	13
1.2 Drie uitstroomprofielen in het vso	16
1.3 Toewijzing van leerlingen aan uitstroomprofielen	18
1.4 Flexibiliteit en verfijning	19
1.5 Aanbevelingen voor uitstroomprofielen en flexibiliteit	22
<b>2. Inhoud van het onderwijs in het uitstroomprofiel Arbeidsmarkt</b>	<b>23</b>
2.1 Kerndoelen als inhoudelijk kader	24
2.2 Lesmateriaal	26
2.3 Stages	27
2.4 Fasering van het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt	28
2.5 Samenvatting en aanbevelingen gericht op inhoud en fasering	31
<b>3. Ontwikkelingsperspectief, leerroutes en maatwerk</b>	<b>33</b>
3.1 Het ontwikkelingsperspectief en de planning van het onderwijs	33
3.2 Verfijning binnen het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt: leerroutes en passende arrangementen	34
3.3 Keuzeprocessen en maatwerk	35
3.4 Hulpmiddelen bij keuzeprocessen	37
3.5 Samenvatting en aanbevelingen gericht op ontwikkelingsperspectief, leerroutes en maatwerk	38
<b>4. Stages als werk- en leeromgeving</b>	<b>39</b>
4.1 Doelen en functies van stages	39
4.2 Leerlingenmerken: stagegeschiktheid	41
4.3 Kenmerken van de stageplaats	41
4.4 Stage-opdrachten als leeractiviteiten	42
4.5 Stagebegeleiding	44
4.6 Omvang van de stage	45
4.7 Samenvatting en aanbevelingen gericht op stages als leeromgeving	45
<b>5. Afsluiting en beoordeling op maat</b>	<b>47</b>
5.1 Functies van beoordeling	47
5.2 Beoordeling en afsluiting op maat	48
5.3 Beoordeling ten behoeve van transitiegebied werk	50
5.4 Beoordeling ten behoeve van de transitiegebieden wonen, vrijetijdsbesteding en burgerschap	51
5.5 Beoordeling ten aanzien van taal en rekenen/wiskunde	52
5.6 Samenvatting en aanbevelingen gericht op beoordeling op maat	53

<b>6.</b>	<b>Afronding met getuigschrift en transitiedocument</b>	<b>55</b>
6.1	Vso-getuigschrift	55
6.2	Transitie en transitiedocument	57
6.3	Aanbevelingen gericht op het transitiedocument	62
	<b>Bijlagen</b>	<b>63</b>
	<b>A. Voorstel Kerndoelen vso uitstroomprofiel Arbeidsmarkt</b>	<b>65</b>
	<b>B. Literatuur en bronnen</b>	<b>109</b>
	<b>C. Lijst van betrokkenen en geraadpleegden</b>	<b>111</b>
	<b>D. Schema's indelingsvoorstel naar uitstroomverwachting/ontwikkelings- perspectief voor Dagbesteding (D) en Arbeidsmarkt (A)</b>	<b>113</b>

# Inleiding

## *Aanleiding*

De overheid bereidt nieuwe wetgeving voor gericht op versterking van de kwaliteit van het (v)so: de wet kwaliteit (v)so. In het kader daarvan zijn in 2010 in opdracht van het ministerie van OCW door SLO voorstellen voor kerndoelen van het vso opgesteld. In aansluiting daarop en rekening houdend met nieuwe wettelijke kaders zijn de belangrijkste veranderingen met betrekking tot het onderwijsaanbod en organisatie van het vso onder de loep genomen en uitgewerkt in handreikingen voor de onderwijskundige opbouw en ontwikkeling van het vso. We noemen deze handreikingen 'Bouwstenen voor het vso'. Er zijn drie deelnotities, één voor ieder uitstroomprofiel: Vervolgonderwijs, Arbeidsmarkt en Dagbesteding.

## *Verantwoording*

De drie deelnotities zijn in hoofdzaak gebaseerd op de inbreng van de leden van de werkgroepen die per uitstroomprofiel zijn ingesteld voor het SLO-project Passende kwalificaties – kerndoelen vso. Deze drie werkgroepen hebben van maart 2009 tot en met januari 2011 gefunctioneerd en bestonden uit vertegenwoordigers van vso-scholen en het bredere vso-veld. Daarnaast hebben vele andere deskundigen een inbreng gehad. De namen van betrokken en geraadpleegde personen en instellingen zijn opgenomen in bijlage C. Ook literatuur en internet bronnen zijn gebruikt bij het opstellen van deze deelnotitie. Deze bronnen zijn opgenomen in bijlage B.

## *Kerndoelen*

In bijlage A zijn de voorstellen voor kerndoelen voor het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt opgenomen. De vso-kerndoelen zijn nog niet definitief vastgesteld. Ze worden pas van kracht nadat de wetgever de wetsvoorstellen waarvan de kerndoelen deel uitmaken, heeft vastgesteld en bekrachtigd. Dit neemt niet weg dat de richting duidelijk is gezet en ook de huidige regelingen al veel mogelijkheden bieden om langs deze lijnen aan de slag te gaan.

## *Doelgroep en doel*

De drie deelnotities 'Bouwstenen voor het vso' zijn geschreven met het oog op gebruik door directies en middenmanagement (afdelings- of locatieleiders, coördinatoren, decanen) van vso-scholen. Aan hen wordt vanuit een onderwijsinhoudelijk en leerplankundig perspectief een kader geboden, op basis waarvan scholen het onderwijs in de verschillende uitstroomprofielen kunnen inrichten.

## *Gebruik van de Bouwstenen-notities*

Met nadruk wordt erop gewezen dat de inhoud van de drie deelnotities bedoeld is als ondersteuning voor scholen, en zeker niet voorschrijvend van aard is. Scholen hebben veel ruimte voor eigen beleid en invulling.

In de tekst is getracht het onderscheid te verduidelijken tussen wettelijke verplichtingen enerzijds (wat moet) en de ruimte voor eigen uitwerkingen voor scholen anderzijds (wat mag/hoe het kan). De wettelijke verplichtingen worden in de notitie cursief vermeld.

### *Opbouw van de notities*

Er is een gemeenschappelijk hoofdstuk 1 voor alle uitstroomprofielen. Daarin worden de hoofdzaken met betrekking tot de nieuwe onderwijsinhoudelijke kaders beknopt beschreven. Hoofdstuk 1 geeft aan welke veranderingen in het vso beoogd worden vanuit nieuwe wettelijke kaders. Ook wordt beschreven welke functies het vso voor verschillende doelgroepen vervult en hoe deze functies met de invoering van de wet kwaliteit (v)so zullen worden gekoppeld aan drie uitstroomprofielen.

Voor alle uitstroomprofielen geldt dat binnen de uitstroomprofielen nog verschillende leerroutes of leerwegen mogelijk zijn en dat hiertussen en ook tussen de uitstroomprofielen overstappen mogelijk moeten zijn. Hoofdstuk 1 gaat dan ook in op de onderscheiden doelgroepen voor de uitstroomprofielen en de noodzaak om flexibiliteit tussen de uitstroomprofielen te regelen.

### *Uitstroomspecifieke uitwerkingen in drie deelnotities*

Na het gemeenschappelijke eerste hoofdstuk volgen in iedere deelnotitie meerdere hoofdstukken waarin onderwerpen specifiek voor het betreffende uitstroomprofiel zijn uitgewerkt. De betekenis van het onderwerp voor alle drie de uitstroomprofielen gezamenlijk wordt in de inleidende paragraaf van ieder hoofdstuk geduid.

In de voor u liggende deelnotitie voor het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt worden leerplankundige aandachtspunten voor dit brede uitstroomprofiel nader belicht, zoals: inhoud en fasering van het onderwijs (in hoofdstuk 2), leerroutes, loopbaankeuzes van leerlingen en maatwerk (in hoofdstuk 3), stage als leeromgeving (in hoofdstuk 4), afsluiting en beoordeling op maat (in hoofdstuk 5) en tenslotte afronding met getuigschrift en transitiedocument (in hoofdstuk 6).

### *Aanbevelingen*

Ieder hoofdstuk wordt afgesloten met aanbevelingen. Deze hebben als doel om het (midden)management van scholen houvast te geven bij het vormgeven aan schoolontwikkeling, met name gericht op de middellange en langere termijn.

Voor een snel overzicht worden de aanbevelingen hieronder alvast samenvattend gepresenteerd. De daarna volgende hoofdstukken plaatsen de aanbevelingen in een context en voorzien ze van duiding.

# Samenvatting en aanbevelingen

## Bouwstenen voor het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt

### Het inrichten van uitstroomprofielen en flexibiliteit daartussen

Hoofdstuk 1 gaat onder andere in op het inrichten van drie uitstroomprofielen voor de onderscheiden doelgroepen van het vso en op de noodzaak om flexibiliteit tussen de uitstroomprofielen te regelen. Hiervoor worden de volgende aanbevelingen gedaan:

1. *Maak een basiskeuze voor één of meer uitstroomprofiel(en).*  
Bepaal als vso-school welk(e) uitstroomprofiel(en) je wilt en kan aanbieden op grond van:

  - reeds opgebouwde ervaring, expertise en mogelijkheden;
  - ambities voor de toekomst die in een visie en missie kunnen zijn verwoord;
  - samenwerkingsafspraken met relevante partners in de regio.
2. *Maak samenwerkingsafspraken met relevante partners in de regio.*  
Bepaal welke samenwerking nodig is om leerlingen een breed aanbod te kunnen bieden. Maak binnen het samenwerkingsverband vo-vso afspraken over mogelijkheden tot schakelen of switchen.
3. *Creëer in de brugperiode mogelijkheden tot switchen (schakelen).*  
Maak als vso-school in de brugperiode switchen of schakelen tussen uitstroomprofielen mogelijk.  
Dat kan bijvoorbeeld door:

  - afstemming van de onderwijsprogramma's in twee 'aangrenzende' uitstroomprofielen en/of
  - organisatie van een brede brugperiode.
4. *Creëer voor bepaalde leerlingen mogelijkheden tot een combinatie van profielen.*  
Voor bepaalde leerlingen zal de school specifieke combinaties of switchmogelijkheden moeten creëren.

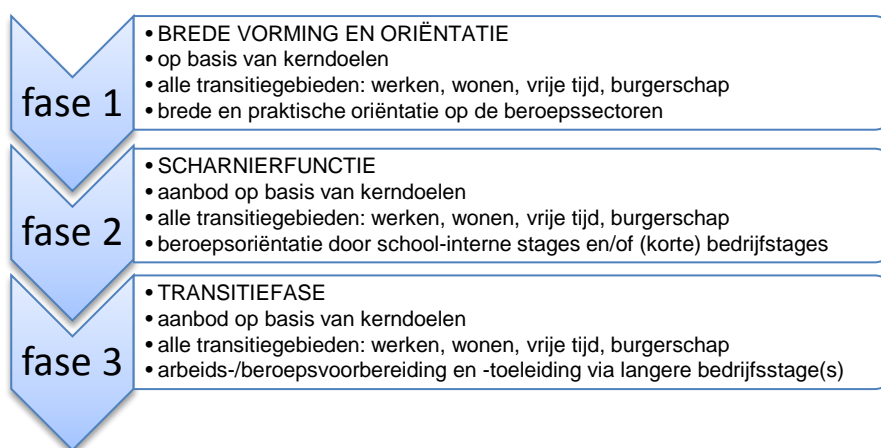
  - Creëer voor bepaalde leerlingen in het vso-uitstroomprofiel Vervolgonderwijs een intensieve(re) transitiefase naar werk, wonen, vrije tijd en burgerschap, aanvullend op het diplomagerichte onderwijsaanbod.
  - Schep mogelijkheden voor leerlingen in het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt bij wie blijkt dat zij toch een aka- of mbo-1 kwalificatie (of entree kwalificatie) kunnen behalen, om deze kwalificatie ook daadwerkelijk te behalen. De daarvoor noodzakelijke switch naar het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs kan worden beperkt tot een administratieve handeling.

## De inhoud en de fasering van het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt

Hoofdstuk 2 beschrijft het inhoudelijke kader voor het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt en een mogelijke fasering daarbij.

Het toekomstig inhoudelijk kader zijn de kerndoelen. De kerndoelen moeten worden uitgewerkt tot een passend onderwijsaanbod, dat de leerlingen voorbereidt op toekomstige participatie op de arbeidsmarkt, zo zelfstandig mogelijk wonen en maatschappelijke participatie. Een deel van dat onderwijsaanbod vindt plaats tijdens stages, waardoor het leren op de stageplek een nog belangrijkere betekenis krijgt dan tot nu toe. De gerichtheid op transitie naar werken, wonen en maatschappelijke participatie én inpassing van stages in het gehele 'onderwijs'-aanbod vraagt om een bepaalde fasering. Dit leidt tot de volgende aanbevelingen:

5. *Werk de kerndoelen vso uit in een onderwijsaanbod dat past bij de specifieke doelgroep(en) die de school in huis heeft.*
  - Streef bij de uitwerking naar samenhang tussen de drie typen kerndoelen: leergebiedoverstijgend, leergebiedspecifiek en voorbereiding op arbeid.
  - Richt het onderwijsaanbod als geheel op de transitiegebieden leren, werken, wonen, vrije tijd en burgerschap (maatschappelijke participatie).
  - De kerndoelen zijn streefdoelen voor de leerlingen; een beheersingsniveau wordt niet voorgeschreven. Benut de daardoor geboden ruimte voor differentiatie en maatwerk.
6. *Faseer het onderwijsaanbod op een wijze die transitie naar werken en maatschappelijke participatie (wonen, vrije tijd, burgerschap) bevordert.*
  - Overweeg een opbouw in drie fases. Deze fases zijn niet noodzakelijk gebonden aan leeftijden of jaarklassen; de leerling kan de fases in eigen tempo doorlopen.
  - Besteed in alle fases aandacht aan de kerndoelen, ook tijdens stages.
  - Besteed bij de inrichting van stage trajecten aandacht aan een opbouw van oriënterende stages via (school-)interne stages naar beroepsvoorbereidende (bedrijfs-) stages en plaatsingsstages. De vorm en functie van de stages verschilt dus per fase, zoals in de volgende figuur wordt geschetst.



7. *Richt het onderwijsaanbod zodanig in dat het in iedere fase meer kan worden toegespitst op de wensen, keuzes en behoeften van de leerling.*
8. *Zorg dat de school beschikt over actuele informatie over, en desgewenst betrokken wordt bij, ontwikkeling van lesmateriaal voor het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt.*  
Zulk lesmateriaal is in ontwikkeling. Betrokkenheid van scholen kan bijdragen aan de kwaliteit en praktische bruikbaarheid.

### **Het ontwikkelingsperspectief, leerroutes en passende arrangementen (maatwerk trajecten)**

In hoofdstuk 3 staat maatwerk voor de leerling centraal: het afstemmen van het onderwijsaanbod op het ontwikkelingsperspectief en de leer- en ontwikkelingsbehoeften van de leerling, uitgaande van de in het vorige hoofdstuk geschetste inhoudelijke kaders.

Met betrekking tot 'maatwerk' worden de volgende aanbevelingen gedaan:

9. *Ontwikkel een systematiek voor de formulering van een ontwikkelingsperspectief.*

De school is verplicht om een ontwikkelingsperspectief voor elke leerling vast te stellen, maar de school bepaalt zelf hoe zij dat doet.

  - Maak gebruik van voorbeelden van andere (vso) scholen.
  - Betrek in het ontwikkelingsperspectief relevante aspecten voor het bepalen van de beginsituatie, uitstroomperspectief en leerroute.
  - Preciseer het uitstroomperspectief per fase en richt het steeds scherper op de toekomstwensen en -mogelijkheden van de leerling. Betrek de leerling en zijn ouders bij dit proces, zodanig dat de leerling steeds meer 'het heft in eigen handen' kan nemen.
  
10. *Bied in iedere fase voldoende ruimte voor maatwerk.*

Dat kan de school bijvoorbeeld doen door:

  - in fase 1 en 2 gedifferentieerde leerroutes in te richten;
  - vanaf fase 2 tevens vorm te geven aan passende arrangementen of maatwerk trajecten. De leerling werkt aan het realiseren van zijn keuzes en mogelijkheden richting werk, zoals vastgelegd in het ontwikkelingsperspectief.
  
11. *Leer leerlingen om levens- en loopbaankeuzes te maken en begeleid hen daarbij.*
  - Richt voor alle leerlingen keuzeprocessen in, gericht op toekomstig werk en maatschappelijke participatie (wonen, vrije tijd, burgerschap).
  - Zorg voor voldoende en hoogwaardige begeleiding van leerlingen bij deze keuzeprocessen.
  - Zet daarvoor medewerkers in die toegerust zijn op het begeleiden en coachen van leerlingen bij zulke keuzeprocessen.
  - Zorg dat de medewerkers kunnen beschikken over passende procedures en instrumenten.
  
12. *Netwerk(en) met stagebedrijven en (bemiddeling naar) zorg.*
  - Zorg dat de school deel uitmaakt van netwerken van stagebedrijven en (bemiddeling naar) zorg en maatschappelijke ondersteuning.

### **Stages als werk- en leeromgeving**

In het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt worden stages wettelijk verplicht. De stage wordt beschouwd als onderwijstijd. Hoofdstuk 4 behandelt de belangrijkste aspecten van stages. De volgende aanbevelingen worden gedaan:

13. *Geef stage trajecten vorm op een wijze die aansluit bij de fases in het onderwijs.*
  - Fase 1: geen stages, wel praktische opdrachten op school en brede oriëntatie op verschillende branches en beroepssectoren door excursies naar bedrijven.
  - Fase 2: schoolinterne stages en/of oriënterende (snuffel-)stages in bedrijven.
  - Fase 3: beroeps-/arbeidsvoorbereidende stages en plaatsingsstages.

14. *Werk in fase 1 en 2 aan het stagegeschikt maken van leerlingen.*

Stagegeschiktheid van de leerling is een belangrijke succesfactor voor de arbeidsvoorbereidende stages. Door hoogwaardige schoolinterne stages en/of arbeidstraining (in fase 2) kan zich de leerling voorbereiden op bedrijfsstages in de volgende fase. De leerling wordt steeds meer 'stagegeschikt'. Ook goede informatievoorziening draagt hieraan bij, zoals beroepenportaal, beroepen in beeld en dergelijke.

In hoeverre een leerling stagegeschikt is, kan worden bepaald op basis van de volgende factoren.

- Leervaardigheden.
- Sociale vaardigheden, zicht op algemene werknemerscompetenties.
- Motivatie voor de stage.
- Houding ten opzichte van het leren op stage.
- Vakbekwaamheid.

15. *Match tussen stageplaats en leerling.*

Voor een goede match tussen stageplaats en leerling zijn verschillende factoren van belang, zoals de volgende.

- De stageplek past bij het uitstroomperspectief van de leerling, zowel met betrekking tot uitstroomniveau als ook zijn voorkeur voor branche of sector.
- Er is een persoonlijke match (een 'klik') tussen de begeleider in het stagebedrijf (de werkmeester) en de leerling.
- De leerling krijgt de kans om zich vakmatig te ontwikkelen op de stageplek (niet alleen routineklusjes).
- De leerling krijgt de kans om zich in sociaal opzicht te ontwikkelen als werknemer (deelnemen aan werkoverleg, communicatie op de werkvloer, collegiaal contact).

16. *Stagebedrijven van goede kwaliteit.*

De kwaliteit van stagebedrijven kan worden geborgd door accreditering bij het Kenniscentrum Beroepsonderwijs Bedrijfsleven van de betreffende branche.

- Zorg voor participatie – op het niveau van samenwerkingsverbanden – in een zo uitgebreid mogelijk netwerk van stagebedrijven van zo hoog mogelijke kwaliteit.

17. *Stagebegeleiding op maat.*

Stagebegeleiding op maat kan het volgende betekenen.

- Zorg voor herkenbare samenhang tussen het leren op school en het leren op stage; en biedt de leerling zicht op deze samenhang.
- Biedt voldoende uren stagebegeleiding vanuit de vso-school door deskundige stagedocenten.
- Zorg voor goede coördinatie van stagebegeleiding; er zijn per leerling verschillende actoren betrokken, daarom is coördinatie belangrijk.
- Zorg dat er voorwaarden in de schoolorganisatie zijn vervuld en worden geborgd vanuit het kwaliteitsbeleid.



### **Beoordeling op maat**

In het kader van opbrengstgericht werken is het wenselijk om de resultaten van leren en ontwikkeling voor alle transitiegebieden inzichtelijk te maken. In het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt kan daarbij niet worden 'teruggevallen' op landelijke examens zoals in het voortgezet onderwijs. Passende vormen van beoordeling van de leerlingen ('op maat') zijn daarom noodzakelijk. Daarover gaat hoofdstuk 5. De volgende aanbevelingen worden gedaan:

18. *Zet beoordeling van leerlingen procesmatig en planmatig op, en sluit daarbij aan bij de (drie) fases van het onderwijs.*  
In hoofdstuk 5 geeft tabel 3 hiervoor een leidraad.
19. *Maak onderscheid tussen functies van beoordeling:*  
Onderscheid formatief (tussentijds, begeleidend) en summatief (certificerend, afsluitend) beoordelen.
20. *Maak onderscheid tussen verschillende vormen van afronding en zet ze gericht in:*
  - bewijs (flexibel, maatwerk, schoolgebonden, geen civiel effect);
  - certificaat (door externe instantie opgesteld, externe beoordeling; met civiel effect);
  - kwalificatie (op basis van landelijk geldende kwalificatiedossiers; met landelijk civiel effect).
21. *Beoordeel leerlingen mede op basis van reeksen realistische opdrachten, taken of prestatie.*  
Hiervoor worden in hoofdstuk 5 voorbeelden gegeven. Zorg dat deze opdrachten zo levensecht mogelijk zijn. Bouw de reeksen op, zodat de taken en/of de uitvoeringssituaties steeds complexer worden.
22. *Ga bij de beoordeling van de opdrachten, taken of prestaties analytisch te werk.*  
Gebruik meerdere indicatoren (beoordelingspunten) om tot een eindoordeel te komen. Bespreek deze indicatoren van tevoren met de leerling(en).
23. *Maak voor het aantonen van leeropbrengsten bij taal en rekenen gebruik van twee vormen.*
  - Integrale beoordeling in levensechte taken, zoals bedoeld in aanbeveling 20; zet deze in om te beoordelen of de leerling taal- en rekenvaardigheden in relevante praktische situaties functioneel kan gebruiken.
  - Gestandaardiseerde voortgangs- en/of eindtoetsen; zet deze in om vaardigheden op een betrouwbare manier te meten, als dat nodig c.q. vereist is.

### **Getuigschrift en transitiedocument**

In het wetsvoorstel kwaliteit (v)so wordt bepaald dat de vso-school aan leerlingen die het uitstroomprofiel Arbeidsmarkt afronden een getuigschrift en een transitiedocument uitreikt. In hoofdstuk 6 worden onder meer voorstellen gedaan voor de inhoud van het getuigschrift. Ook worden er aanbevelingen gedaan voor de opzet en inhoud van het transitiedocument, en wel de volgende:

24. *Beschrijf in het transitiedocument richting werk wat de leerling heeft bereikt en/of nodig heeft ten aanzien van de volgende aandachtspunten:*
  - werkveld- en beroepenoriëntatie;
  - stages;
  - werkprocessen beroep;
  - ontwikkelde competenties;
  - certificaten;

- specifieke behoeften met betrekking tot randvoorwaarden op de werkplek;
- ondersteuningsbehoefte bij werk;
- uitstroomperspectief naar werk.

Zorg voor ondertekening door school en leerling c.q. ouders.

25. *Beschrijf in het transitiedocument richting wonen en vrije tijd wat de leerling heeft bereikt en/of nodig heeft ten aanzien van de onderstaande aandachtspunten.*

Benoem per punt de competenties van de leerling, waaronder de sociale en communicatieve competenties, de mate van zelfstandigheid en de eventuele ondersteuningsbehoefte of begeleidingsbehoefte. Voor meer details kan worden verwezen naar een portfolio. (Deze aandachtspunten zijn ook aangegeven in de kerndoelen.)

- zorg voor de voeding;
- zorg voor de eigen gezondheid;
- beheer van eigen financiën en administratie (\*);
- mobiliteit, waaronder reizen woon-werkverkeer;
- zorg voor de persoonlijke hygiëne en kleding;
- zorg voor de woonomgeving (schoonmaken, technisch onderhoud);
- zorg voor planten en dieren in de eigen woonomgeving;
- invulling van vrije tijd.

(\*) Hierbij is van belang of de leerling wettelijk handelingsbekwaam is.

26. *Omschrijf het uitstroomperspectief naar wonen en vrije tijd.*

Verbind conclusies aan de resultaten die de leerling heeft laten zien bij de voorbereiding op wonen en vrije tijd. Formuleer op basis daarvan een uitstroomperspectief, in samenspraak met leerling, ouders en de reeds betrokken ketenpartners. Zorg voor ondertekening door school en leerling c.q. ouders.

27. *Beschrijf in het transitiedocument richting burgerschap wat de leerling heeft bereikt en/of nodig heeft ten aanzien van participatie in de volgende rollen.* (Deze aandachtspunten zijn ook aangegeven in de kerndoelen.)

- rol als (kritisch en bewust) consument;
- rol als actief burger in een democratische rechtsstaat.

Benoem daarbij de competenties van de leerling, waaronder de sociale en communicatieve competenties, de mate van zelfstandigheid en de eventuele ondersteuningsbehoefte of begeleidingsbehoefte.

Andere aspecten van burgerschap zijn al 'verwerkt' in de transitiegebieden 'werken' en 'wonen'.

28. *Neem in het Transitiedocument leerresultaten op met betrekking tot de volgende leergebieden:*

- Nederlandse taal en communicatie (verplicht);
- rekenen en wiskunde (verplicht);
- Engels (kan optioneel worden opgenomen).

De leerresultaten dienen valide en betrouwbare gegevens te bevatten, maar moeten tevens duidelijk en herkenbaar zijn voor ketenpartners zoals werkgevers en zorgverleners.

# 1. Een nieuw wettelijk kader voor het vso

In deze publicatie staat de voorbereiding op de invoering van de wet kwaliteit (v)so op scholen centraal. Deze wet bevat wijzigingen op de huidige WEC en zal waarschijnlijk voor wat betreft het vso in de zomer van 2013 in werking treden. De voorgenomen wetswijzigingen zijn instrumenten voor het bereiken van beleidsdoelen, zoals:

- het inrichten van volwaardig en kwalitatief hoogwaardig voortgezet speciaal onderwijs, ná het so of (s)bao en náást het reguliere voortgezet onderwijs;
- het bevorderen van emancipatie en 'empowerment' van vso-leerlingen;
- het bevorderen van de opbrengstgerichtheid van het vso, opdat zoveel mogelijk vso-leerlingen een diploma voortgezet onderwijs behalen en (kunnen) doorstromen naar vervolgonderwijs;
- bevorderen dat zoveel mogelijk vso-leerlingen die geen diploma voortgezet onderwijs kunnen behalen, toch gaan participeren op de arbeidsmarkt, zo mogelijk met herkenbare vormen van afsluiting/certificering (passende kwalificaties).

## 1.1 Implicaties van de voorgenomen wetswijzigingen

De voorgenomen wetswijzigingen impliceren in elk geval de volgende veranderingen voor het vso:

- opbrengstgericht werken;
- het vaststellen van een ontwikkelingsperspectief voor de leerling;
- het registreren van de voortgang door middel van gebruik van een leerling- en onderwijsvolgsysteem;
- regionale samenwerking in het kader van passend onderwijs;
- het inrichten van drie uitstroomprofielen;
- het aanbieden van onderwijs volgens kerndoelen (per uitstroomprofiel);
- de invoering van het referentiekader taal en rekenen;
- het (deels verplicht) aanbieden van stages;
- vormen van afsluiting van de vso-onderwijsloopbaan.

Naast de wet kwaliteit (v)so zijn er ook andere wetten en wetsvoorstellen die betrekking hebben op het vso. Ook deze komen in deze notitie aan de orde. Hieronder worden toekomstige wettelijke verplichtingen, voortkomend uit de betreffende wetsvoorstellen, kort toegelicht. De invoering van de uitstroomprofielen en kerndoelen staat echter centraal.

### *Opbrengstgerichtheid*

Het vso levert zodanig maatwerk dat de leerling de eigen mogelijkheden en aanwezige talenten optimaal kan ontwikkelen.

*De opbrengsten van leren en ontwikkeling van de leerling worden gedurende de schoolloopbaan op een betrouwbare en inzichtelijke wijze vastgesteld en herkenbaar in beeld gebracht. Het gaat dan om de opbrengsten op het niveau van de leerling. Instrumenten daarvoor zijn het ontwikkelingsperspectief en een leerlingvolgsysteem.*

*De school moet ook de opbrengsten van het geboden onderwijs op schoolniveau in beeld kunnen brengen. Dit geeft de school inzicht in de eigen opbrengsten en het dient als verantwoording naar ouders, inspectie en andere betrokkenen.*

De school kan dit doen door middel van monitoring van de leerlingen, tijdens de schoolperiode en ná schoolverlaten.

Hiermee kan antwoord worden verkregen op vragen als: hebben de leerlingen de uitstroomniveaus die in het ontwikkelingsperspectief werden beoogd gerealiseerd? Zijn de beschermende en belemmerende factoren goed ingeschat en gevolgd? Zijn de leerlingen terechtgekomen op een, gezien het ontwikkelingsperspectief en de daar vastgelegde uitstroomverwachtingen, passende plek: in het vervolgonderwijs of op de arbeidsmarkt of in passende voorzieningen voor dagbesteding en/of wonen? Functioneren de leerlingen daar naar verwachting? Zijn de door school geadviseerde vormen van ondersteuning passend? Door feedback te vragen van partners in de vervolgtrajecten en deze feedback te analyseren, kunnen scholen de kwaliteit van hun onderwijs borgen of verbeteren, hun onderwijs aanpassen of (door)ontwikkelen; kortom: steeds goede of steeds betere kwaliteit leveren.

#### *Ontwikkelingsperspectief*

De (toekomstige) wet draagt het bevoegd gezag van een vso-school op om voor iedere leerling een ontwikkelingsperspectief op te stellen.

Een ontwikkelingsperspectief kan worden opgevat als de inschatting van de ontwikkelingsmogelijkheden van de leerling voor een bepaalde langere periode. Het zegt iets over het verwachte uitstroomniveau van een leerling. Door het instroomniveau en het verwachte uitstroomniveau te verbinden ontstaat een prognose of ontwikkelingslijn. Het ontwikkelingsperspectief biedt de leerkracht een handvat om het onderwijs planmatig en doelgericht vorm te geven en is een geschikt instrument voor afstemming en communicatie tussen school, ouders en leerling.<sup>1</sup>

*Het bevoegd gezag van de school stelt het ontwikkelingsperspectief voor de eerste keer uiterlijk zes weken na de inschrijving van de leerling vast, na advies van de commissie voor begeleiding dan wel de commissie van onderzoek en na overleg met de ouders.*

*Het ontwikkelingsperspectief wordt tenminste één keer per schooljaar met de ouders, of, wanneer de leerling meerderjarig en handelingsbekwaam is, met de leerling, geëvalueerd.<sup>2</sup> Indien daartoe aanleiding is, wordt het ontwikkelingsperspectief bijgesteld op grond van de evaluatie.*

Het ontwikkelingsperspectief komt in de plaats van het handelingsplan. Handelingsplannen zullen een belangrijke rol blijven vervullen voor de planning van het onderwijs, maar deze zijn niet langer verplicht.

#### *Voortgangsregistratie en toetsing*

Voortgangsregistratie en het gebruik van leerling- en onderwijsvolgsystemen zijn middelen om opbrengstgericht werken te bevorderen. Het gebruik van deze middelen wordt wettelijk verankerd.

*Scholen voor basisonderwijs, speciaal basisonderwijs, speciaal onderwijs en voortgezet speciaal onderwijs gebruiken een leerling- en onderwijsvolgsysteem waaruit de vorderingen in de kennis en vaardigheden blijken op het niveau van de leerling, de groep en de school. Het leerling- en onderwijsvolgsysteem bevat toetsen die kennis en vaardigheden van de leerling meten voor in elk geval taal en rekenen. De toetsen worden afgenomen in een van de eerste twee schooljaren en vervolgens elk jaar in de schooljaren drie tot en met zeven, volgens de*

<sup>1</sup> Memorie van Toelichting bij het Concept- wetsvoorstel kwaliteit (v)so, versie 1 september 2010

<sup>2</sup> Concept-wetsvoorstel kwaliteit (v)so, artikel 41a, versie september 2010

voorschriften behorend bij de desbetreffende toets. De resultaten van de toetsen worden geregistreerd en aantoonbaar gebruikt.<sup>3</sup>

#### *Uitstroomprofielen*

*In de wet kwaliteit (v)so zal worden bepaald dat het vso wordt ingericht op basis van drie uitstroomprofielen:*

- *het uitstroomprofiel gericht op doorstroom naar het vervolgonderwijs (vo, mbo, hbo en wo);*
- *het uitstroomprofiel gericht op toeleiding naar (loonvormende) arbeid op de arbeidsmarkt;*
- *het uitstroomprofiel gericht op toeleiding naar (al dan niet arbeidsmatige) dagbesteding.*

De onderwijsinhoudelijke inrichting van het voortgezet speciaal onderwijs wordt hiermee gebaseerd op feitelijke uitstroombestemmingen van vso-leerlingen in de afgelopen jaren. Het streven is om elke leerling naar een passende uitstroombestemming te leiden en op deze wijze optimale maatschappelijke participatie mogelijk te maken.

#### *Regionale samenwerking in het kader van passend onderwijs*

Het wetsvoorstel passend onderwijs regelt onder andere de omzetting van de bestaande samenwerkingsverbanden WSNS en vo.

*In het voortgezet onderwijs zullen, naast het voortgezet onderwijs en praktijkonderwijs, ook de scholen en vestigingen voor vso verplicht deel van het samenwerkingsverband gaan uitmaken. Alleen het onderwijs aan leerlingen met een visuele of auditieve beperking gaat, in verband met de kleinschaligheid ervan, geen deel uitmaken van de samenwerkingsverbanden. Elke school krijgt de verplichting om een zo veel mogelijk passende onderwijsplek te bieden aan leerlingen die zich bij hen aanmelden. Deze zorgplicht ligt bij het bevoegd gezag van de school. Om deze zorgplicht waar te kunnen maken, moeten scholen met elkaar samenwerken. Wanneer een school de benodigde ondersteuning niet kan bieden, moet zij, na overleg met ouders, ervoor zorgen dat het kind elders kan worden geplaatst. Dat kan een reguliere school voor voortgezet onderwijs zijn, een praktijkschool of een school voor vso. In dat laatste geval is toestemming van het samenwerkingsverband vereist.*

Het wetsvoorstel passend onderwijs gaat ook uit van een andere wijze van bekostiging van zorgmiddelen. "Om hun verantwoordelijkheid waar te maken, krijgen de samenwerkingsverbanden bij passend onderwijs de beschikking over de middelen die nu gebruikt worden voor de financiering van de rugzakken en de extra bekostiging van het vso in de clusters 3 en 4. De zorgkosten van leerlingen in het vso worden gefinancierd uit de zorgmiddelen van het samenwerkingsverband, maar direct toegekend aan de desbetreffende vso-scholen."<sup>4</sup>

#### *Kerdoelen*

In de wet kwaliteit (v)so wordt bepaald dat het vso-onderwijs op basis van kerndoelen wordt gegeven. In het so gelden er sinds 2009 kerndoelen so en kerndoelen zml/mg. De concept-kerndoelen voor het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs en de leergebied-overstijgende kerndoelen vindt u in bijlage A. U kunt de concept-kerndoelen voor alle uitstroomprofielen ook downloaden van de SLO website. (Zie: [www.slo.nl](http://www.slo.nl) > (V)SO > VSO)

<sup>3</sup> Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (2011a). Toetsing in het primair onderwijs. Brief van Minister van OCW aan Voorzitter van de Tweede Kamer, 1 maart 2011. Kamerstukken II, 31293, 89.

<sup>4</sup> Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (2011b) Naar Passend onderwijs, Brief van Minister van OCW aan Voorzitter van de Tweede Kamer, 31 januari 2011, Kamerstukken VIII, 32500 VIII, 22.

### *Referentieniveaus taal en rekenen*

De referentieniveaus taal en rekenen worden naar verwachting voor de drie vso-uitstroomprofielen als volgt van toepassing.

- Voor het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs gaan ze als verplichting gelden, analoog aan het regulier onderwijs. Dat betekent dat ze worden verwerkt in de examenprogramma's Nederlands en wiskunde voor de verschillende onderwijssoorten. Leerlingen die geen wiskunde in het examenpakket hebben maken een rekentoets.
- Voor het uitstroomprofiel Arbeidsmarkt geldt het referentieniveau 1F als streefniveau voor taal en 1F/1S voor rekenen. Vso-scholen moeten vanaf 2013 inzichtelijk kunnen maken hoever een leerling in het uitstroomprofiel Arbeidsmarkt is gevorderd in de richting van deze streefniveaus.
- Voor het uitstroomprofiel Dagbesteding zijn de referentieniveaus niet van toepassing.

### *Stages*

Stages worden een *verplicht* onderdeel van het onderwijs in het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt, terwijl in de twee andere uitstroomprofielen stages *kunnen* worden aangeboden, maar niet verplicht zijn. Een uitzondering is de maatschappelijke stage in het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs; deze is ook hier verplicht, evenals andere regulier bestaande stages in het voortgezet onderwijs.

Het verplichte karakter van de stages maakt dat er in het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt extra aandacht en zorg moet worden besteed aan de vormgeving en begeleiding van de stagetrajecten. Immers: de kwaliteit van de stages maakt integraal onderdeel uit van de kwaliteit van het onderwijs. Stagetijd is onderwijstijd.

### *Documenten bij afsluiting van de vso-onderwijsloopbaan*

Aan het einde van de vso-onderwijsloopbaan ontvangt de leerling wettelijk vereiste documenten, namelijk:

- een (vo- of mbo-)diploma (in het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs);
- een vso-getuigschrift (in de uitstroomprofielen Arbeidsmarkt en Dagbesteding);
- een transitiedocument (voor de uitstroomprofielen Arbeidsmarkt en Dagbesteding).

Het transitiedocument, dat ook aan leerlingen in het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs verstrekt kán worden, maar daar niet wettelijk verplicht is, bevat informatie over de resultaten van leren en ontwikkeling. Daarnaast bevat het transitiedocument informatie over de eventuele behoefte aan ondersteuning bij leren en/of werken en/of wonen.

Voor alle leerlingen, maar in ieder geval voor de leerlingen die een vso-getuigschrift ontvangen, kan het wenselijk en nuttig zijn als de leerling zichzelf en de eigen prestaties aan derden kan presenteren met behulp van een *portfolio*. Het portfolio bevat meer gedetailleerde bewijzen van wat de leerling gepresteerd heeft. Hierin kan de leerling onderbouwen hoe de resultaten, zoals vermeld in het transitiedocument, tot stand zijn gekomen.

Het gebruik van portfolio wordt zeker aangemoedigd, maar wordt *niet* wettelijk voorgeschreven.

## **1.2 Drie uitstroomprofielen in het vso**

Het vso heeft een populatie met een grote variëteit. Gemeenschappelijk is dat alle leerlingen, de een meer en de ander minder, vanwege een beperking of stoornis op ondersteuning is aangewezen. De scholen voor vso zijn nu nog gekoppeld aan een bepaald cluster.

De verschillende vormen van (voortgezet) speciaal onderwijs zijn ingedeeld in 4 clusters:

- Cluster 1: scholen voor leerlingen met een visuele beperking;
- Cluster 2: scholen voor leerlingen met een auditieve en/of communicatieve beperking (gehoor-, taal- en/of spraakproblemen);
- Cluster 3: scholen voor leerlingen met een verstandelijke en/of lichamelijke beperking, langdurig zieke leerlingen en leerlingen met epilepsie;

- Cluster 4: onderwijs voor zeer moeilijk opvoedbare leerlingen en leerlingen met psychiatrische problematiek.

*In het wetsvoorstel kwaliteit (v)so worden de mogelijkheden tot het toelaten van leerlingen uit andere clusters verder uitgebreid. De 'cluster doorbrekende' beschrijving van uitstroombestemmingen wordt wettelijk verankerd in drie zogenaamde uitstroomprofielen: naar vervolgonderwijs, naar arbeidsmarkt en naar dagbesteding.*

#### *Uitstroomprofiel Vervolgonderwijs*

Leerlingen in dit uitstroomprofiel worden geacht in staat te zijn een diploma Voortgezet Onderwijs te behalen (vwo, havo, vmbo) of een diploma op het niveau mbo 1. Het onderwijs is inhoudelijk geënt op het reguliere onderwijs, zowel in de onderbouw (kerndoelen) als in de bovenbouw (examenprogramma's). Daarnaast is het gericht op een succesvolle doorstroom, zo mogelijk naar vervolgonderwijs (mbo, hbo of wo) of, in enkele gevallen, op terugstroom van de leerling naar het reguliere onderwijs.

#### *Uitstroomprofiel Arbeidsmarkt*

Het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt is bedoeld voor leerlingen in de leeftijd van ca. 12 tot maximaal 20 jaar bij wie tijdens de overgang naar het vso wordt ingeschat dat zij toeleidbaar zijn naar loonvormende arbeid, maar niet in staat zullen zijn een volledig diploma te behalen. Het onderwijs binnen het uitstroomprofiel Arbeidsmarkt richt zich op brede persoonlijke vorming en op competentieontwikkeling rond de transitiegebieden werken, wonen, vrije tijdsbesteding en burgerschap. Leren en oefenen in betekenisvolle, praktische situaties is voor deze leerlingen de meest aangewezen weg. Deze benadering leidt meestal tot betere resultaten dan 'schools leren' en kan voor een deel gedragsproblemen voorkomen.

Leerlingen die in het uitstroomprofiel Arbeidsmarkt zijn geplaatst, maar van wie op enig moment wordt ingeschat dat zij binnen het vso wél een diploma op assistent niveau (aka, mbo-niveau 1, of entreeopleiding) kunnen behalen, kunnen op een door de school te bepalen moment naar het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs worden 'geschakeld'.

Leerlingen die in het uitstroomprofiel Arbeidsmarkt zijn geplaatst, maar van wie op enig moment wordt ingeschat dat zij een meer beschermde werkomgeving nodig hebben, kunnen op een door de school te bepalen moment worden geschakeld naar (arbeidsmatige) dagbesteding.

Binnen het uitstroomprofiel Arbeidsmarkt onderscheiden we:

- arbeid in een regulier bedrijf, in combinatie met landelijk erkend(e) certificaat/certificaten;
- arbeid in een regulier bedrijf, zonder certificaten;
- (beschermde) arbeid in de sociale werkvoorziening.

#### *Uitstroomprofiel Dagbesteding*

Leerlingen in dit uitstroomprofiel worden vanuit het vso toegeleid naar een voorziening voor dagbesteding. Het onderwijs binnen dit uitstroomprofiel richt zich op competentieontwikkeling rond wonen, vrije tijdsbesteding en burgerschapsvorming. Binnen het uitstroomprofiel

Dagbesteding onderscheiden we:

- arbeidsmatige dagbesteding;
- taak- of activiteitgerichte dagbesteding;
- belevingsgerichte dagbesteding.

### Huidig onderwijsaanbod vso-scholen

Veel vso-scholen bieden nu al onderwijs conform de genoemde uitstroombestemmingen aan, zo blijkt uit onderzoek van Sontag & Westerlaken (2010).<sup>5</sup> Uit het onderzoek blijkt dat de meeste vestigingen twee van de drie profielen aanbieden. Meestal is dat dan een combinatie van vervolgonderwijs met arbeid of de combinatie arbeid met dagbesteding. Een kwart van de vestigingen biedt alle drie de profielen aan.

Tabel 1 Aanbod uitstroomprofielen (aantal vestigingen = 297)

	Aantal vestigingen dat dit aanbiedt	Percentage van totaal aantal vestigingen
Vervolgonderwijs	163	55%
Arbeidstoeleiding	204	69%
Dagbesteding	183	62%

### 1.3 Toewijzing van leerlingen aan uitstroomprofielen

In de wet kwaliteit (v)so wordt vastgelegd dat de school waar de leerling vandaan komt, dus speciaal onderwijs (so) of speciaal basisonderwijs (sba) of regulier primair onderwijs, een onderbouwd advies uitbrengt, waarin plaatsing in het vso en/of één van de vso-uitstroomprofielen wordt voorgesteld. De onderbouwing van het advies dient te worden gebaseerd op valide en betrouwbare gegevens, zoals diagnostische gegevens en gegevens uit het onderwijskundig rapport, dat tevens een ontwikkelingsperspectief bevat.<sup>6</sup>

Door de voorgenomen wetswijziging met betrekking tot toetsing en examinering zal de onderbouwing van het doorstroomadvies van regulier basisonderwijs, speciaal basisonderwijs of speciaal onderwijs naar vso mede gebaseerd worden op de gegevens uit de verplichte voortgangsregistratie (leerlingvolgsysteem) en de verplichte centrale eindtoets primair onderwijs. Deze centrale eindtoets meet kennis en vaardigheden van de leerling op het terrein van Nederlandse taal en rekenen en wiskunde.

Het bevoegd gezag kan, indien het leerling- en onderwijsvolgsysteem daartoe voor een individuele leerling aanleiding geeft, bepalen dat géén centrale eindtoets wordt afgelegd door:

- zeer moeilijk lerende leerlingen;
- meervoudig gehandicapte leerlingen voor wie het zeer moeilijk lerend zijn een van de handicaps is, en
- leerlingen die vier jaar of korter in Nederland zijn en de Nederlandse taal onvoldoende beheersen<sup>7</sup>.

*In het wetsvoorstel passend onderwijs wordt geregeld dat ouders hun kind schriftelijk bij de school van hun voorkeur aanmelden. Als het gaat om aanmelding bij een school voor voortgezet speciaal onderwijs, cluster 3 of 4, is voortaan toestemming van het samenwerkingsverband vereist. De betreffende vso-scholen zullen wel altijd moeten worden betrokken bij de besluitvorming over de toelaatbaarheid van leerlingen. Scholen kunnen ouders vragen de aanmelding via een centraal aanmeldpunt te doen, waar zij aangeven welke school hun voorkeur heeft.*

<sup>5</sup> Sontag, L., & Westerlaken, J. (2010). *Uitstroomprofielen in het voortgezet speciaal onderwijs*. Tilburg: Het PON.

<sup>6</sup> Als de leerling afkomstig is van het regulier basisonderwijs, is er mogelijk geen ontwikkelingsperspectief opgesteld. Dit is voor het basisonderwijs (nog) niet verplicht.

<sup>7</sup> Ministerie van Onderwijs Cultuur en Wetenschap (2011a). Toetsing in het primair onderwijs. Brief van Minister van OCW aan Voorzitter van de Tweede Kamer, 1 maart 2011. Kamerstukken II, 31293, 89.



Centrale aanmelding wordt niet wettelijk vastgelegd. Het blijft een keuzemogelijkheid voor scholen om de aanmelding op deze manier in te richten.

Indien een leerling is toegelaten op een vso-school, zal de school de leerling in een van de uitstrooprofielen plaatsen. Als basis voor deze beslissing dient het onderwijskundig rapport met daarin diagnostische gegevens, toets resultaten en het ontwikkelingsperspectief.

#### *Toewijzing van leerlingen aan uitstrooprofiel Vervolgonderwijs*

Toewijzing aan het profiel Vervolgonderwijs zal worden gebaseerd op de inschatting dat de leerling een diploma kan behalen en kans maakt op succesvolle doorstroming naar vervolgonderwijs (mbo, hbo of wo). Tussentijdse doorstroming naar 'regulier' voortgezet onderwijs kan ook een optie zijn. Deze inschatting zal doorgaans worden gebaseerd op (toets)gegevens over schoolvorderingen, motivatie, intelligentie, beschermende en belemmerende factoren.

#### *Toewijzing van leerlingen aan uitstrooprofiel Arbeidsmarkt*

Toewijzing aan het vso-uitstrooprofiel Arbeidsmarkt is aan de orde wanneer wordt ingeschat dat de leerling wel toeleidbaar is naar betaalde arbeid op de (regionale) arbeidsmarkt, maar niet in staat zal zijn een diploma te behalen.

Deze inschatting zal doorgaans worden gebaseerd op gegevens over intelligentie, schoolvorderingen, motivatie, beschermende en belemmerende factoren.

Bij de doelgroep in het vso-uitstrooprofiel Arbeidsmarkt is bovendien altijd sprake van een stoornis of beperking. Deze kan van lichamelijke, zintuigelijke, psychiatrische, cognitieve, sociaal-emotionele en/of gedragsmatige aard of oorzaak zijn.

#### *Toewijzing van leerlingen aan uitstrooprofiel Dagbesteding*

Toewijzing aan het uitstrooprofiel (al dan niet arbeidsmatig ingevulde) Dagbesteding is aan de orde wanneer de inschatting is dat leerlingen mogelijk wel arbeidsmatige activiteiten kunnen verrichten, maar deze niet loonvormend zullen zijn. Zulke activiteiten vinden plaats in centra voor dagbesteding. Het verschil met het uitstrooprofiel Arbeidsmarkt zit vooral hierin, dat in de arbeidsmatige dagbesteding minder of geen eisen worden gesteld met betrekking tot zelfstandig en verantwoordelijk functioneren, redzaamheid en arbeidscompetenties. Ook kan er in instellingen voor zeer intensieve ondersteuning worden geboden. De doelgroep in dit uitstrooprofiel is zeer divers. Een deel van de leerlingen kan wel met ondersteuning en begeleiding werkzaamheden verrichten, maar dus niet in een gebruikelijke arbeidsverhouding. Bij andere leerlingen zijn hun mogelijkheden en beperkingen dusdanig dat andersoortige activiteiten aangewezen zijn. Bovendien is er in dit uitstrooprofiel geen ondergrens in het niveau van de leerlingen. Gezien het recht op onderwijs voor iedereen zijn in dit uitstrooprofiel ook leerlingen met een IQ < 35 te vinden.

## **1.4 Flexibiliteit en verfijning**

In veel gevallen zal na het doorlopen van so of (s)bao duidelijk zijn in welk uitstrooprofiel vso de leerling het beste geplaatst kan worden. Maar er zullen ook leerlingen zijn bij wie dat niet het geval is. Het voornaamste probleem doet zich voor bij de leerlingengroepen die zich op de grens van twee uitstrooprofielen bevinden. Hierbij valt bijvoorbeeld te denken aan:

- jongeren die gezien hun intelligentieniveau in het uitstrooprofiel Vervolgonderwijs thuishoren, maar als gevolg van een stoornis zodanig beperkt zijn in hun sociale redzaamheid, dat een diploma en/of doorstroming naar vervolgonderwijs geen perspectief is;
- jongeren met een specifieke begaafdheid op een bepaald gebied. Zij kunnen vaak wel examen doen in een beperkt aantal vakken, maar geen volledig diploma halen. Deze leerlingen kunnen soms wel succesvol doorstromen naar vervolgonderwijs;

- jongeren die binnen het vso wel een mbo-1 diploma kunnen halen, maar weinig kans hebben op succesvolle doorstroming naar mbo-2. Deze leerlingen kunnen beter toegeleid worden naar een arbeidsplaats.

De school kan voor deze leerlingen een brede brugperiode inrichten waarin systematisch wordt nagegaan in welk profiel de leerling het beste past.

Het streven moet echter zijn om een vso-leerling die een diploma kán halen, ook te plaatsen in het vso-uitstroomprofiel Vervolgonderwijs.

#### *Brede brugperiode en schakelen*

De school kan er bijvoorbeeld voor kiezen om in een brede brugperiode (bijvoorbeeld in het eerste cursusjaar van het vso) een gemeenschappelijk aanbod van meer dan één uitstroomprofiel te realiseren, zodat leerlingen zo nodig nog kunnen schakelen tussen uitstroomprofielen. Er kan gaandeweg blijken dat een leerling beter af is in een ander uitstroomprofiel dan datgene waar bij de intake voor is gekozen. De invloed van de stoornis of van belemmerende of beschermende factoren op het leren, de ontwikkeling en de motivatie van de leerling kan gaandeweg het onderwijs sterker of juist minder sterk worden. Dit kan gevolgen hebben voor de inschatting van het best passende uitstroomprofiel van de leerling.

Een beslissing tot schakelen tussen uitstroomprofielen is altijd gekoppeld aan tussentijdse evaluatie van de leeropbrengsten en motivatie van de leerling in het licht van zijn/haar ontwikkelingsperspectief en vindt plaats in samenspraak met leerling en ouders. Dergelijke beslissingen moeten voor anderen, vooral voor ouders en inspectie, inzichtelijk en navolgbaar zijn. Het betekent dat de school tijdens de brugperiode enerzijds een integraal beeld van de mogelijkheden, leervorderingen, ondersteuningsbehoeften en motivatie van de leerling opbouwt en anderzijds de mogelijke leerroutes en ondersteuningsmogelijkheden binnen elk uitstroomprofiel in kaart gebracht heeft.

Als een school mogelijkheden wil bieden om te switchen van uitstroomprofiel of een onderwijsprogramma samen wil stellen op basis van meer dan één uitstroomprofiel, stelt dit eisen aan de afstemming van de onderwijsprogramma's tussen de betrokken uitstroomprofielen en aan de organisatie ervan.

Het inrichten van een brede brugperiode is niet mogelijk in vso-scholen die slechts één uitstroomprofiel aanbieden. Toch zullen er ook in deze scholen leerlingen zijn bij wie gaandeweg de schoolloopbaan blijkt dat een ander uitstroomprofiel beter bij de leerling aansluit. Deze scholen zullen goede afspraken met andere v(s)o-scholen in de regio moeten maken, opdat schakelen tussen uitstroomprofielen zo vloeiend mogelijk kan plaatsvinden.

#### *Combineren en switchen*

De indeling in drie uitstroomprofielen vormt het globale kader voor de inrichting van het onderwijs voor vso-scholen. Scholen kunnen *binnen* de uitstroomprofielen verschillende leerroutes inrichten om recht te doen aan de verschillen tussen leerlingen. Ook kan het nodig zijn om voor een individuele leerling onderdelen van verschillende uitstroomprofielen te combineren.

Binnen de doelgroep van het *uitstroomprofiel Vervolgonderwijs* bevindt zich een groep leerlingen die gezien hun cognitieve mogelijkheden in dit profiel thuishoort, maar waarvan op grond van andere factoren (gedragsstoornis, sociale beperking, motivatie) wordt ingeschat dat toeleiding naar arbeid of (arbeidsmatige) dagbesteding passender en kansrijker is. Deze leerlingen zullen ook moeten worden voorbereid op vervolgsituaties *buiten* het onderwijs (zoals werken, wonen). Een voorbereiding die louter is gericht op het behalen van een diploma en/of doorstroming naar vervolgonderwijs wordt voor deze leerlingen onvoldoende geacht om te leren functioneren in hun latere leven, bij werken, wonen, en maatschappelijke participatie.

Leidende gedachte is dat deze leerlingen in het *uitstroomprofiel Vervolgonderwijs* worden geplaatst en dat zo lang mogelijk wordt gestreefd naar het behalen van een regulier diploma.

Echter, de doelen, het programma en de faciliteiten kunnen zo nodig *ook of juist op de domeinen werken, wonen, en maatschappelijke participatie* worden gericht, ook binnen het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs. Scholen kunnen dit realiseren, mede *door de langere verblijfsduur* in het vso.

Binnen de doelgroep van het *uitstroomprofiel Arbeidsmarkt* blijkt een deel van de leerlingen gaandeweg het onderwijs in staat te zijn tot het halen van een kwalificatie op mbo niveau 1 of aka, mits de opleiding grotendeels binnen of vanuit het vso wordt verzorgd. Deze leerlingen stromen in de regel niet uit naar vervolgonderwijs, maar naar de arbeidsmarkt. Het behalen van het mbo-1 of aka-diploma is voor deze groep een erkenning van geleverde prestaties en opbrengsten van onderwijs.

In het kader van het Actieplan MBO Focus op Vakmanschap 2011-2015 krijgt het mbo niveau 1 en aka een eigen positie binnen het BVE-bestel en tevens een nieuwe naam: 'entree opleiding'. Het blijft een opleiding gericht op het behalen van een erkend diploma dat enerzijds toegang geeft tot een vervolgopleiding op niveau mbo-2 en anderzijds goed voorbereidt op de arbeidsmarkt als een startkwalificatie niet haalbaar is. De entree opleiding is toegankelijk voor leerlingen zonder afgeronde vooropleiding.<sup>8</sup>

*Het behalen van een mbo-diploma, ook voor mbo-1 of entreeopleiding, is volgens het wetsvoorstel kwaliteit (v)so voorbehouden aan leerlingen in het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs.*

De school staat daarmee voor de vraag in welk uitstroomprofiel zij deze groep leerlingen het beste kan plaatsen. Leidende gedachte is dat het onderwijsprogramma in het uitstroomprofiel *Arbeidsmarkt* het beste aansluit bij de mogelijkheden van deze groep leerlingen en dat zij dus in dit uitstroomprofiel worden geplaatst. Als gedurende dit traject blijkt dat een bepaalde leerling een kwalificatie voor de entreeopleiding (aka- of mbo-1 kwalificatie) kan behalen, dan kan via een switch naar het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs alsnog deze kwalificatie behaald worden. Deze switch kan een louter administratieve handeling zijn, en zal bij voorkeur op een zo laat mogelijk moment in de schoolloopbaan plaatsvinden.

De groep in het *uitstroomprofiel Dagbesteding* is zodanig breed dat er meestal nog gedifferentieerde routes binnen het uitstroomprofiel gewenst zijn. Hierboven is al aangegeven dat het perspectief van deze leerlingen globaal varieert van het kunnen verrichten van arbeidsmatige taken, participeren in vrije activiteiten en een vooral belevingsgerichte situatie. In het algemeen is het principe dat leerlingen worden geplaatst op basis van leerrendement. Het kunnen echter juist andere redenen zijn, bijvoorbeeld van fysieke, sociaal-emotionele aard of psychiatrische aard die het moeilijk of onmogelijk maken te participeren in een werksituatie of vervolgonderwijs. Dan kan een combinatie gezocht worden met delen en doelen uit de andere uitstroomprofielen.

De communicatie met de ouders over het ontwikkelingsperspectief is belangrijk. Daarbij zullen ook voor verschillende deeldoelgroepen de transitieactiviteiten aangepast zijn aan de te verwachten toekomstsituatie.

<sup>8</sup> Ministerie van Onderwijs Cultuur en Wetenschap (2011c). Actieplan MBO Focus op Vakmanschap 2011-2015. Brief van Minister van OCW aan Voorzitter van de Tweede Kamer, 16 februari 2011.

## 1.5 Aanbevelingen voor uitstroomprofielen en flexibiliteit

In hoofdstuk 1 is onder meer ingegaan op het inrichten van drie uitstroomprofielen voor de onderscheiden doelgroepen van het vso, en op de noodzaak om flexibiliteit tussen de uitstroomprofielen te regelen. Hiervoor worden de volgende aanbevelingen gedaan:

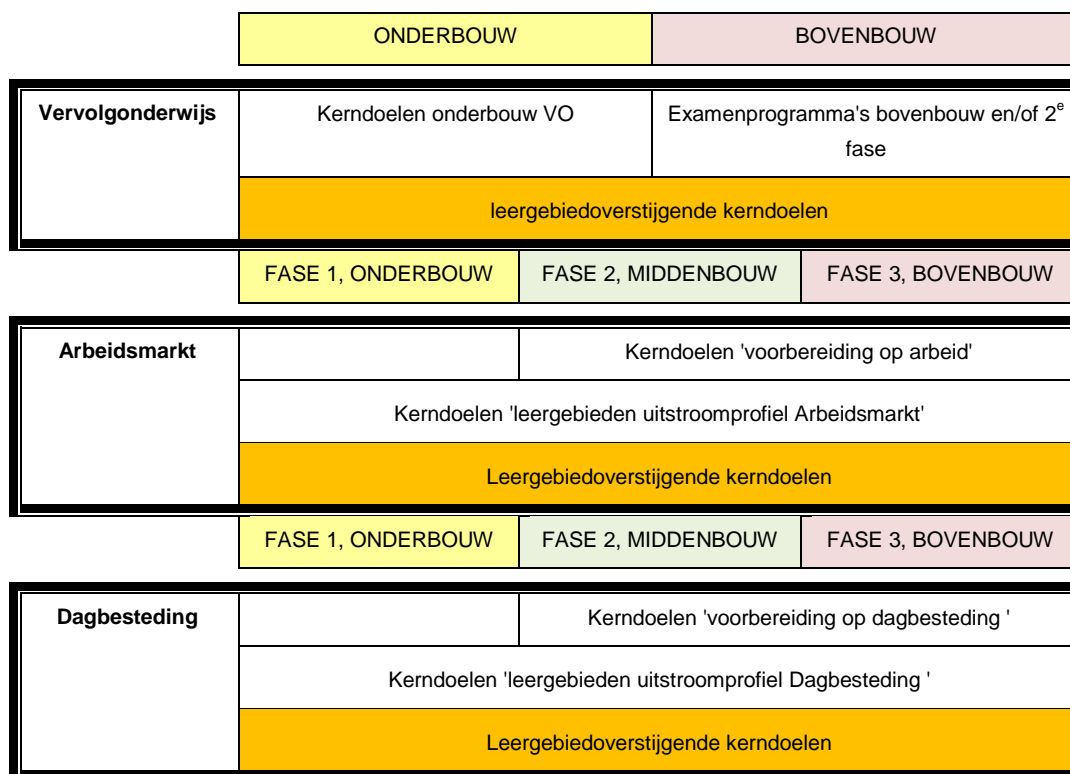
1. *Maak een basiskeuze voor één of meer uitstroomprofiel(en).*  
Bepaal als vso-school welk(e) uitstroomprofiel(en) je wilt en kan aanbieden op grond van:
  - reeds opgebouwde ervaring, expertise en mogelijkheden;
  - ambities voor de toekomst die in een visie en missie kunnen zijn verwoord;
  - samenwerkingsafspraken met relevante partners in de regio.
2. *Maak samenwerkingsafspraken met relevante partners in de regio.*  
Bepaal welke samenwerking nodig is om leerlingen een breed aanbod te kunnen bieden. Maak binnen het samenwerkingsverband vo-vso afspraken over mogelijkheden tot schakelen of switchen.
3. *Creëer in de brugperiode mogelijkheden tot switchen (schakelen).*  
Maak als vso-school in de brugperiode switchen of schakelen tussen uitstroomprofielen mogelijk.  
Dat kan bijvoorbeeld door:
  - afstemming van de onderwijsprogramma's in twee 'aangrenzende' uitstroomprofielen en/of
  - organisatie van een brede brugperiode.
4. *Creëer voor bepaalde leerlingen mogelijkheden tot een combinatie van profielen. Voor bepaalde leerlingen zal de school specifieke combinaties of switchmogelijkheden moeten creëren.*
  - Creëer voor bepaalde leerlingen in het vso-uitstroomprofiel Vervolgonderwijs een intensieve(re) transitiefase naar werk, wonen, vrije tijd en burgerschap, aanvullend op het diplomagerichte onderwijsaanbod.
  - Schep mogelijkheden voor leerlingen in het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt bij wie blijkt dat zij toch een aka- of mbo-1 kwalificatie (of entree kwalificatie) kunnen behalen, om deze kwalificatie ook daadwerkelijk te behalen. De daarvoor noodzakelijke switch naar het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs kan worden beperkt tot een administratieve handeling.

## 2. Inhoud van het onderwijs in het uitstroomprofiel Arbeidsmarkt

Kerdoelen kaderen de inhoud van het onderwijsaanbod. Vanaf 2013 worden ook in het vso kerndoelen wettelijk verankerd. Er komen drie sets kerndoelen, één voor ieder van de drie uitstroomprofielen.

Voor het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs gelden de kerndoelen voor de onderbouw vo, aangevuld met leergebiedoverstijgende kerndoelen. Dezelfde leergebiedoverstijgende kerndoelen gelden ook voor de uitstroomprofielen Arbeidsmarkt en Dagbesteding. Daarnaast zijn voor de uitstroomprofielen Arbeidsmarkt en Dagbesteding leergebiedspecifieke kerndoelen ontwikkeld, evenals kerndoelen ter voorbereiding op arbeid, respectievelijk dagbesteding. De fasering van het onderwijsaanbod is een hulpmiddel bij het structureren van een opleiding. In het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs is er, net als in het reguliere vo, een indeling in onderbouw en bovenbouw met examenprogramma (vmbo), of onderbouw en tweede fase (havo, vwo).

In de uitstroomprofielen Arbeidsmarkt en Dagbesteding zijn scholen vrij te bepalen welke fasering zij willen hanteren. In deze notities wordt een fasering in drie fases voorgesteld. In fase 1 (onderbouw) staat brede algemene vorming centraal. Fase 2 (middenbouw) kan worden gezien als oriëntatie en voorbereiding op het uitvoeren van (bedrijfs-) stages. Fase 3 (bovenbouw) is, mede middels stages en/of vormen van ervaringsleren, gericht op voorbereiding op en toeleiding naar arbeid of deelnemen aan dagbesteding en is tevens gericht op transitie naar wonen, vrije tijdsbesteding en burgerschap. Het bovenstaande is samengevat in figuur 1.



Figuur 1 Combinatie van inhoud en fasering in de drie vso-uitstroomprofielen.

In dit hoofdstuk ligt het accent op de inhoud en fasering van het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt. De volledige tekst van het 'Voorstel kerndoelen vso-uitstroomprofiel Arbeid'<sup>9</sup> is opgenomen in bijlage A.

## 2.1 Kerndoelen als inhoudelijk kader

Kerndoelen kaderen de inhoud van het onderwijsaanbod en omschrijven een inspanningsverplichting voor vso-scholen. Voor leerlingen zijn de kerndoelen streefdoelen.

### *Geen niveaubepaling*

Kerndoelen doen geen uitspraak over een niveau-aanduiding en ze gelden niet als eindtermen waaraan een leerling moet voldoen. Het niveau van beheersing en de mate van zelfstandigheid dat bij bepaalde kerndoelen kan worden bereikt en de mate van ondersteuning die daarbij nodig is, kan per individuele leerling verschillen.

### *Typen kerndoelen*

In het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt gaat het om drie typen kerndoelen:

1. Kerndoelen gericht op algemene maatschappelijke voorbereiding en persoonlijke vorming; dit zijn de zogenaamde 'leergebiedoverstijgende kerndoelen'.
2. Kerndoelen gericht op zeven leergebieden.
3. Kerndoelen gericht op voorbereiding op arbeid.

Deze drie typen kerndoelen geven gezamenlijk inhoud aan het onderwijsaanbod voor het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt. In de paragrafen 2.1.1 t/m 2.1.3 hieronder worden de drie typen kerndoelen nader toegelicht.

### 2.1.1 Leergebiedoverstijgende kerndoelen

Voor alle uitstroomprofielen, dus ook voor het uitstroomprofiel Arbeidsmarkt, gelden gedurende de gehele vso periode leergebiedoverstijgende kerndoelen. Deze doelen zijn kenmerkend voor het vso, ze komen niet voor in het regulier vo. Door te werken aan de leergebiedoverstijgende kerndoelen, besteden scholen specifiek aandacht aan die domeinen waarin jongeren in het voortgezet speciaal onderwijs, in meer of minder sterke mate, geconfronteerd worden met hun beperking. We hebben het dan over de domeinen:

- leren leren
- leren een taak uitvoeren
- leren functioneren in verschillende sociale situaties en
- ontwikkelen van een persoonlijk toekomstperspectief.

Het accent ligt hierbij op een brede ontwikkeling. Er is aandacht voor het doelgericht, planmatig en methodisch leren leren en werken, maar evenzeer voor de ontwikkeling van sociale, communicatieve en emotionele aspecten en het ontwikkelen van een realistisch persoonlijk toekomstperspectief.

### 2.1.2 Kerndoelen voor de leergebieden in het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt

Bij dit type kerndoelen is, waar mogelijk en zinvol, aangesloten bij de ordening van de leergebieden in de onderbouw van het voortgezet onderwijs. Hiermee bestaat voor leerlingen de mogelijkheid tot een overstap van het ene uitstroomprofiel naar het andere. Het gaat om de volgende zeven leergebieden:

- Nederlandse taal en communicatie
- Engels

<sup>9</sup> Zolang de betreffende wettelijke regelingen niet zijn goedgekeurd door Tweede en Eerste Kamer, wordt gesproken over 'voorstellen'.

- Rekenen/wiskunde
- Mens en maatschappij
- Mens, natuur en techniek
- Culturele oriëntatie en creatieve expressie
- Bewegen en sport
- Friese taal en cultuur (voor vso in Fryslân).

Maar er is ook een beduidend verschil met de kerndoelen voor de onderbouw vo. De kerndoelen voor het uitstroomprofiel Arbeidsmarkt zijn namelijk inhoudelijk en functioneel sterk gekoppeld aan de transitiegebieden werken, wonen, vrijetijdsbesteding en burgerschap. Hiermee is getracht een concrete en praktische uitwerking van deze transitiegebieden te ondersteunen, binnen het kader van de kerndoelen.

### 2.1.3 Kerndoelen gericht op voorbereiding op arbeid

De kerndoelen 'voorbereiding op arbeid' zijn specifiek voor het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt opgesteld. Ze zijn gericht op:

- oriëntatie op het beroepenveld;
- loopbaancompetenties voor het verwerven en behouden van een passende baan;
- algemene competenties die nodig zijn om te kunnen functioneren als werknemer;
- specifieke competenties die nodig zijn voor een bepaald beroep of om een specifieke functie in het bedrijf te vervullen.

Inhoud, begrippenkader en taalgebruik van dit type kerndoelen sluit aan bij de kwalificatiestructuur voor het beroepsonderwijs. Hiermee wordt bevorderd dat onderwijsresultaten van leerlingen herkenbaar zijn op de arbeidsmarkt.

#### *Beroep oriëntatie en loopbaansturing*

Een belangrijke component van de voorbereiding op arbeid is de loopbaansturing. De kerndoelen ter voorbereiding op arbeid zijn erop gericht dat leerlingen hun loopbaan- en arbeidscompetenties maximaal kunnen ontwikkelen, rekening houdend met hun individuele mogelijkheden en de kansen op de arbeidsmarkt.

#### *Algemene werknemerscompetenties*

De kerndoelen 'voorbereiding op arbeid' bevatten onder andere de meest gevraagde competenties binnen niveau 1 opleidingen in het mbo. Ook de 'taal' waarin deze omschreven zijn, sluit aan bij de gangbare mbo-terminologie. Hierdoor worden inhoudelijke vergelijkingen van functies op de arbeidsmarkt beter mogelijk gemaakt. Ook wordt de mogelijkheid voor individuele leerlingen geopend om binnen het kader van vso-kerndoelen te werken aan delen van een mbo-opleiding en/of om 'passende kwalificaties' te behalen die herkenbaar zijn vanuit de kaders van de mbo kwalificatiestructuur.

#### *Specifieke competenties*

Naast algemene werknemerscompetenties heeft de leerling specifieke vaardigheden nodig die passen bij de eigen keuzes, mogelijkheden en beperkingen. Het gaat om de ontwikkeling van vakspecifieke fysieke, manuele of mentale vermogens. Allereerst moet duidelijk worden welke ontwikkelbare vermogens de leerling heeft. Er wordt uitgegaan van de mogelijkheden van de leerling. Vervolgens wordt gekeken voor welke beroepstaken de leerling kan worden gesteld. Dit is, kort gezegd, het uitgangspunt van 'jobcarving'. Er worden (beroeps)taken geselecteerd en samengesteld, passend bij de ontwikkelbare vermogens van de leerling.

### 2.1.4 Overlap tussen kerndoelen 'voorbereiding op arbeid' en leergebiedoverstijgende kerndoelen

Een aantal kerndoelen ter voorbereiding op arbeid vertoont inhoudelijk overlap met leergebiedoverstijgende kerndoelen.

*Voorbeeld kerndoel ter voorbereiding op arbeid*

3.4 De leerling leert de eigen beroepsmatige werkzaamheden te plannen en te organiseren.

*Voorbeeld leergebied overstijgend kerndoel:*

6. De leerling leert op doelgerichte, planmatige en methodische wijze taken en activiteiten uit te voeren.

De reden hiervoor is, dat bij de formulering van de kerndoelen ter voorbereiding op arbeid bewust de 'taal van het beroep(sonderwijs)' is gehanteerd en daar niet in is gewijzigd. Deze taal, met name de formulering van beroepscompetenties, is echter niet zonder meer herkenbaar of van toepassing voor leerlingen in de andere vso-uitstroomprofielen.

Voor hen gelden wél de leergebiedoverstijgende kerndoelen maar niet de kerndoelen ter voorbereiding op arbeid. Overlap leek hierdoor een noodzakelijk euvel, overigens zonder nadelige consequenties.

### 2.1.5 Uitwerking door scholen

*Vso-scholen krijgen de wettelijke taak om het onderwijs in te richten op basis van kerndoelen, en om de kerndoelen uit te werken in een passend onderwijsaanbod ten behoeve van de doelgroepen van de school.*

*Sommige (delen van) kerndoelen zijn mogelijk niet haalbaar voor een bepaalde leerling. In dat geval is er ontheffing mogelijk, mits de school dit motiveert en vervangende of compenserende doelen aangeeft.*

De kerndoelen zijn globaal geformuleerd. Zij bieden scholen ruimte om op schoolniveau, groepsniveau en individueel niveau in te spelen op mogelijkheden en ondersteuningsbehoeften van leerlingen.

Het uitwerken van (kern)doelen in leerroutes en maatwerk trajecten komt in hoofdstuk 3 aan de orde.

## 2.2 Lesmateriaal

In leermiddelen en lesmateriaal wordt de vertaalslag gemaakt van (kern)doelen naar leerinhouden, leeractiviteiten, didactische vormgeving en verdeling van de lestijd.

In opdracht van het ministerie van OCW wordt, in samenwerking met het veld, lesmateriaal voor het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt ontwikkeld met de volgende kenmerken:

- Het lesmateriaal is 'dekkend' voor de kerndoelen vso-arbeid, met uitzondering van het leergebied 'Bewegen en sport' en delen van leergebied 'culturele oriëntatie en creatieve expressie'.
- In het lesmateriaal wordt toegewerkt naar referentieniveau 1F/1S voor taal en rekenen als streefniveaus.
- Het lesmateriaal wordt uitgewerkt in drie leerroutes binnen het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt. Deze leerroutes verschillen van niveau, tempo en complexiteit, passend bij de indeling in sub-doelgroepen van leerlingen in het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt (zie bijlage D).

Dit materiaal kent cursorische elementen ('vakken') voor de leergebieden:

- Nederlandse taal en communicatie
- rekenen-wiskunde



- Engels
- ICT (korte cursus).

De kerndoelen voor de overige leergebieden, als ook de leergebiedoverstijgende kerndoelen en de kerndoelen ter voorbereiding op arbeid, worden geïntegreerd in thema's en in stage-activiteiten. Er worden 12 thema's aangeboden.

Dat zijn:

1. communiceren en sociaal contact onderhouden
2. bereiden van gezond voedsel
3. gezond leven en gezond blijven
4. persoonlijke hygiëne, uiterlijke verzorging en kleding
5. verrichten van huishoudelijk werk
6. het verzorgen van planten en dieren
7. klussen in en om het huis
8. zich verplaatsen/reizen
9. beheren van geld en de eigen administratie
10. rechten en plichten als burger
11. (het vinden van) passende vrije tijdsbesteding
12. (het vinden van) passend werk.

Aan de themakeuze en ordening van het materiaal is af te lezen dat de voorbereiding op, en transitie naar, werken, wonen, vrije tijd en burgerschap in dit lesmateriaal de volle aandacht krijgt.

Ook andere aanbieders/uitgeverijen zijn bezig met de ontwikkeling van lesmateriaal voor het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt.

- Informatie over reeds bestaande leermiddelen die geschikt zijn voor het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt is onder andere te vinden op <http://speciaalonderwijs.kennisnet.nl> ; of op <http://digischool.kennisnet.nl> en op [www.leermiddelenplein.nl](http://www.leermiddelenplein.nl).
- Informatie over vso-lesmateriaal in ontwikkeling is te vinden op [www.voxonderwijs.nl](http://www.voxonderwijs.nl) en op [www.voorz.nu](http://www.voorz.nu).

## 2.3 Stages

*In het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt worden stages wettelijk verplicht. Stagetijd wordt en werd, gerekend als onderwijstijd.*

*Leerlingen werken ook tijdens stages aan kerndoelen. Verder hebben vso-scholen veel ruimte om stagetrajecten zelf vorm te geven, in overleg met stagegevers en binnen de kaders van de arbeidstijdenwet.*

Leerlingen mogen stage lopen vanaf 14 jaar. Er wordt geen minimum stagetijd voorgeschreven, wel een maximum: namelijk 'ten hoogste 4 dagen van elke week van het schooljaar'. Uiteraard dient er rekening gehouden te worden met de arbeidstijdenwet. Deze bepaalt een maximum-werktijd per leeftijdscategorie.

Kern van het leren op stages is dat de leerling in het stagebedrijf onder begeleiding beroepstaken uitvoert en aan de hand daarvan de benodigde beroepscompetenties ontwikkelt. Bij de beroepstaken gaat het om een samenhangend geheel van werkzaamheden zoals die zich in de beroepspraktijk voordoen.

In het algemeen kan gesteld worden dat het succes van het leren op de stageplek afhankelijk is van de match tussen de leerling en de stageplek in het stagebedrijf. Bij een goede match spelen meerdere factoren een rol: de begeleiding op stage ('klik' tussen stagebegeleider en

leerling), de stageplek als sociale omgeving (relatie met collega's en dergelijke), en tenslotte 'vakmatig/inhoudelijke' factoren (zie verder: hoofdstuk 4 over stage als werk- en leeromgeving).

#### *Het volgen van leren en ontwikkeling van de leerling*

Periodiek zullen de vorderingen van de leerlingen op álle leergebieden en álle transitiegebieden worden beoordeeld en in beeld worden gebracht. Voor taal en rekenen zullen op termijn toetsen en volgsystemen beschikbaar komen. Voor de overige leergebieden en de stages zijn praktische opdrachten beter geschikt om de ontwikkeling van de leerling te volgen. Het gaat om realistische, complete en steeds complexere praktijkopdrachten, in zo levensecht mogelijke situaties, binnen de context van werken, wonen, vrije tijdsbesteding en/of burgerschap.

#### Voorbeeld:

Op school X gaan leerlingen in fase 2 naar verschillende bedrijven om korte oriënterende stages uit te voeren, zogenaamde 'flits-stages'. Tijdens de flits-stages doen leerlingen een realistische praktijk-toets, namelijk 'een reis binnen de eigen regio plannen en uitvoeren' (in dit geval: reis met openbaar vervoer van school naar het stagebedrijf).

De prestatie van de leerlingen wordt beoordeeld aan de hand van vooraf vastgestelde beoordelingspunten (indicatoren). De beoordeling wordt in dit geval verricht door meerdere personen: de begeleidende docent, de leerling zelf, een medeleerling. De prestatie van de leerling wordt nabesproken, waarbij wordt ingegaan op de voorbereiding en planning, de reis zelf, het resultaat (op tijd aanwezig?) en de motivatie voor de taak. Tenslotte worden de uitkomsten vastgelegd en geordend bewaard in een portfolio.

Zodoende functioneren de resultaten op dergelijke praktijkopdrachten als 'bewijsmiddelen' voor onderwijsopbrengsten. De leerling kan met behulp van dergelijke bewijzen de eigen (competentie)ontwikkeling laten zien (zie verder hoofdstuk 5).

## **2.4 Fasering van het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt**

In het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt kan gedurende de hele vso-loopbaan aan de kerndoelen gewerkt worden, en niet alleen in de onderbouw, zoals in het regulier voortgezet onderwijs.

Aanbevolen wordt om de kerndoelen zoveel mogelijk integratief en in samenhang aan te bieden. Alle kerndoelen kunnen gedurende álle fasen van de vso-onderwijsloopbaan terugkomen, maar telkens meer toegespitst op de toekomstplannen en mogelijkheden van de individuele leerling.

Dit resulteert in een onderwijsmodel met een brede basis, geleidelijk steeds meer gericht op het specifieke ontwikkelings- en uitstroomperspectief van de leerling.

Dit is niet hetzelfde als een model waarbij het onderwijs in de onderbouw algemeen vormend is (zie onderbouw vo) en in de bovenbouw beroepsvoorbereidend.

#### *Leerplankundige uitgangspunten*

Deze constatering, samen met de nieuwe wettelijke taken van het vso, leidt tot de volgende uitgangspunten voor een leerplan voor het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt:

##### *1. Samenhang*

Het onderwijsprogramma vertoont samenhang tussen de kerndoelen onderling en de kerndoelen en de stages. Een koppeling tussen theorie en praktijk wordt nagestreefd.

##### *2. Leren door doen*

'Leren door doen' is een belangrijk didactisch uitgangspunt. Er wordt geleerd in zo levensecht mogelijke leeromgevingen. Leeractiviteiten sluiten zoveel mogelijk aan bij de werkelijkheid en de echte praktijk.

3. *Gefaseerde voorbereiding op alle transitiegebieden*

De transitiegebieden zijn leren<sup>10</sup>, werken, wonen, vrije tijd en burgerschap. Het onderwijsprogramma is op al deze transitiegebieden gericht, dus niet eenzijdig op transitie naar arbeid. Het transitieproces verloopt gefaseerd: van 'leren op school' naar 'leren op de werkplek' en 'leren in de woonsituatie'.

4. *Opbrengstgerichtheid: realisatie van het ontwikkelingsperspectief*

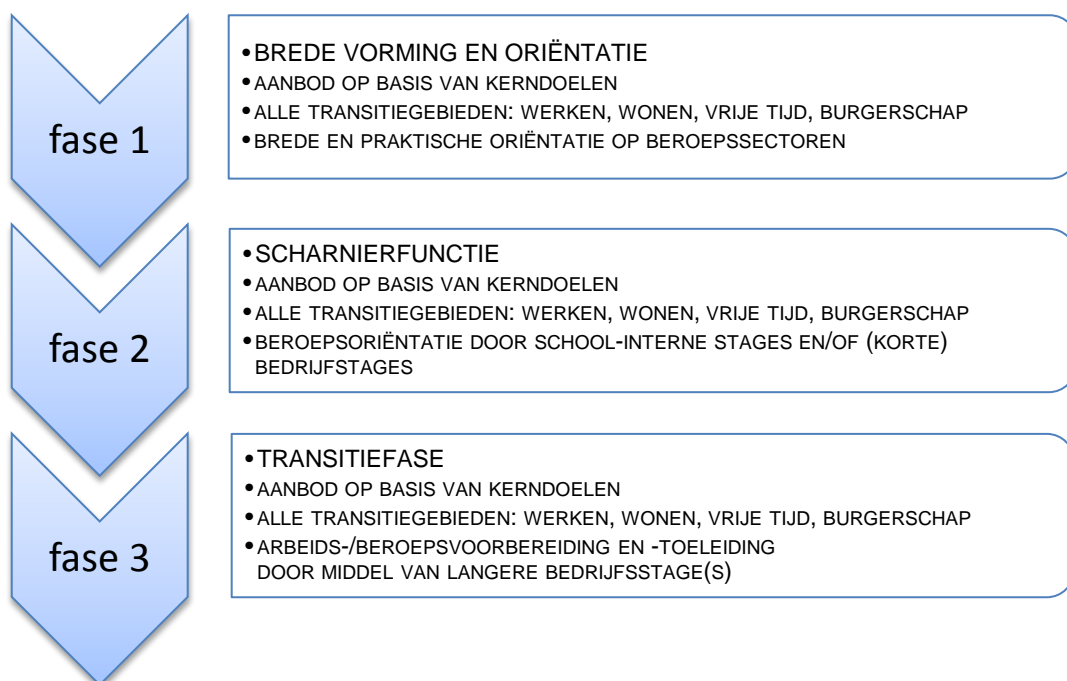
Het onderwijsprogramma is gericht op realisatie van het ontwikkelingsperspectief van de leerling op langere termijn. Het ontwikkelingsperspectief wordt jaarlijks geëvalueerd en zo nodig bijgesteld op basis van leeropbrengsten, loopbaankeuzes en mogelijkheden van de leerling.

5. *Ondersteuningsbehoefte in beeld*

De ondersteuningsbehoefte bij alle transitiegebieden (leren, werken, wonen, vrije tijd en burgerschap) wordt in beeld gebracht. Doel hiervan is het bieden van de specifieke ondersteuning die de leerling nodig heeft, tijdens én na het verlaten van het vso. Idealiter wordt er gewerkt met ondersteuningsplannen per fase.

*Drie fases*

Om te borgen dat er aan het eind van het vso-onderwijs het steeds meer toegespitste en geconcretiseerde ontwikkelingsperspectief van de leerling is gerealiseerd, is een bepaalde opbouw en structuur nodig in het onderwijsaanbod. Tezamen met het streven naar een integratief onderwijsprogramma kán dit leiden tot een opbouw van het onderwijs in drie fases. Deze fasering is *niet* voorgeschreven, maar dient hier als denkrichting en houvast voor de structurering. Aan de drie fases is *niet* een specifieke tijdsduur in leerjaren of leeftijd van de leerling gekoppeld. Het tempo van het doorlopen van de fases kan worden afgestemd op de mogelijkheden en (ondersteunings)behoeften van de leerling. Een typering van de fases is weergegeven in figuur 2.



Figuur 2 Fasering in drie fases.

<sup>10</sup> Leren wordt hier opgevat in de zin van levenslang leren, leren op de stageplek en later op de werkplek.

### **Fase 1: brede vorming (indicatief: 12-14 jaar )**

In fase 1 staat een brede vorming en oriëntatie centraal door middel van het werken aan de kerndoelen. In deze eerste fase gaat het om het uitbreiden en/of onderhouden van de individuele mogelijkheden op cognitief, sociaal, fysiek, zintuigelijk, motorisch, emotioneel en gedragsmatig gebied in alle contexten en transitiegebieden. Praktijkvakken of praktische vorming, mede ter oriëntatie op beroepssectoren, maken daar deel van uit. De leerling leert door doen.

Nabespreking van het werk- en leerproces en het resultaat ervan is essentieel voor het leereffect. Bij de nabespreking komt ook de motivatie van de leerling in beeld. De leerling wordt zich bewust van wat hij aankan en waarvoor hij gemotiveerd is (Wat kan ik? Wat wil ik?). Ook leert de leerling om eerste stappen te zetten in het levens-loopbaan-keuzeproces.

De eerste fase kan worden afgerond met assessments en kan leiden tot *sollicitatie naar schoolinterne stageplaatsen*. De mogelijkheden hiertoe zijn afhankelijk van de school.

### **Fase 2: scharnierfunctie (indicatief: 14-16 jaar)**

Fase 2 kan een scharnierfunctie vervullen tussen de brede vorming fase 1 en de sterkere nadruk op arbeidstoeleiding in fase 3. De leeromgeving neemt, idealiter, kenmerken aan van een realistische arbeidsomgeving en/of woonomgeving. We hebben het dan over school-interne stages en/of arbeidstraining en/of woontraining binnen school of schoolnabij.

Doelen van fase 2 zijn onder meer: arbeidsoriëntatie, het steeds bewuster kiezen voor een beroepssector of branche; het ontwikkelen van voldoende vakvaardigheden en werknemersvaardigheden om in een bedrijf mee te doen en daarvan te leren; kortom: het verwerven van 'stage geschiktheid'. Ook moet de leerling aan het einde van fase 2 kunnen functioneren als collega in een (stage)bedrijf.

Daartoe kan de leerling *interne stages* uitvoeren binnen of rondom de school (vanaf 14 jaar).

De leerling verkent het eigen functioneren in de rol van werknemer en ontdekt welke sector/branche mogelijk bij hem past. Ook voert de leerling *korte oriënterende stages* uit bij bedrijven/sector(en) van zijn keuze (vanaf circa 15 jaar). Deze zogenaamde 'snuffelstages' kunnen de leerling inzicht geven, in hoeverre de gekozen sector(en) ook echt aansluiten bij zijn wensen en mogelijkheden.

Fase 2 kan resulteren in een assessment, keuzeprocedure en sollicitatie naar een externe stageplaats. Aan het eind van fase 2 kan de leerling, idealiter, aangeven wat hij wil; en hij/zij kan een keuze maken voor langere bedrijfsstage(s) in fase 3. De leerling maakt een keuze van vier naar twee sectoren; indien mogelijk al naar één sector.

Voor leerlingen die blijvend aangewezen zijn op ondersteuning en/of begeleiding bij werk kunnen alternatieve, passende mogelijkheden worden gezocht.

### **Fase 3: transitie (16 jaar en ouder)**

In fase 3 wordt nog steeds geleerd en gewerkt binnen het kader van de kerndoelen, en gericht op de transitiegebieden werken, wonen, vrije tijd en burgerschap.

Het uitvoeren van (bedrijfs-)stages zal in fase 3 relatief veel onderwijstijd beslaan. Transitie naar arbeid en het aangaan van een arbeidscontract is de centrale doelstelling van de externe stages. De leerling loopt stage in bedrijven, zo mogelijk in combinatie met beroepsgerichte cursussen op school. Indien mogelijk kan de leerling *certificaten op maat* behalen en/of een kwalificatie op niveau mbo-1 (straks: entree kwalificatie).

Het gaat in deze fase om het verkrijgen van de bevestiging van de gekozen richting, de noodzakelijke verdieping, het voorbereiden op de overstap naar arbeid. De leerling begint met het opdoen van routine, zowel vakmatig als ook in het zich handhaven op de werkplek. Doel

van deze fase is dat een leerling zich zowel vakmatig als op het gebied van werknemersgedrag ontwikkelt tot werknemer.<sup>11</sup>

In fase 3 blijft de voorbereiding op passende vormen van wonen en sociale en maatschappelijke participatie echter ook een belangrijke rol spelen. Dat zou herkenbaar moeten zijn door voldoende onderwijstijd en voldoende inhoudelijke invulling. Aandacht voor transitie naar wonen en sociale en maatschappelijke participatie kan bijdragen aan optimale zelfredzaamheid van de leerling, maar is ook ondersteunend voor een succesvolle transitie naar (duurzame) arbeid<sup>12</sup>.

Ook wordt in deze fase de ondersteuningsbehoefte ná schoolverlaten onderzocht.

De resultaten van leren, werken (stage) en ontwikkeling, de ondersteuningsbehoefte en het uitstroomadvies van de school komen tot uiting in een transitiedocument dat bij schoolverlaten wordt uitgereikt aan de leerling (zie verder hoofdstuk 6).

*Na schoolverlaten is de vso-school verplicht om, desgevraagd, informatie over de leerloopbaan van de leerling te verstrekken aan ketenpartners. Vso-scholen hebben géén wettelijke verplichting tot nazorg. Uiteraard kán en mág nazorg worden geboden, maar dit wordt niet door de overheid bekostigd.*

## **2.5 Samenvatting en aanbevelingen gericht op inhoud en fasering**

Het inhoudelijke kader voor het onderwijsaanbod van het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt zijn de kerndoelen. Deze gelden vanaf de invoering van de wet kwaliteit (v)so.

Maar vso-scholen dienen de kerndoelen uit te werken tot een passend onderwijsaanbod dat de leerlingen voorbereidt op toekomstig functioneren op de arbeidsmarkt, zo zelfstandig mogelijk wonen en maatschappelijke participatie. Een deel van dat 'onderwijsaanbod vindt plaats tijdens stages, waardoor het leren op de stageplek een belangrijke(re) betekenis krijgt. Ter ondersteuning van dit alles wordt lesmateriaal ontwikkeld en op de markt gebracht.

Een doorgaande lijn in de voorbereiding op en transitie naar werken, wonen, vrije tijd, burgerschap én inpassing van stages in het gehele 'onderwijsaanbod vraagt om een bepaalde fasering. Op basis van het voorgaande worden de volgende aanbevelingen gedaan:

### *5. Werk de kerndoelen vso uit in een onderwijsaanbod dat past bij de specifieke doelgroep(en) die de school in huis heeft.*

- Streef bij de uitwerking naar samenhang tussen de drie typen kerndoelen: leergebied overstijgend, leergebied specifiek en voorbereiding op arbeid.
- Richt het onderwijsaanbod als geheel op de transitiegebieden leren, werken, wonen, vrije tijd en burgerschap (maatschappelijke participatie).
- De kerndoelen zijn streefdoelen voor de leerlingen. Een beheersingsniveau wordt niet voorgeschreven. Benut de daardoor geboden ruimte voor differentiatie en maatwerk.

### *6. Fasering van het onderwijsaanbod*

Faseer het onderwijsaanbod op een wijze die transitie naar werken en maatschappelijke participatie (wonen, vrije tijd, burgerschap) bevordert.

- Overweeg een opbouw in drie fases. Deze fases zijn niet noodzakelijk gebonden aan leeftijden of jaarklassen; de leerling kan de fases in eigen tempo doorlopen.
- Besteed in alle fases aandacht aan de kerndoelen, ook tijdens stages.
- Besteed bij de inrichting van stage trajecten aandacht aan een opbouw van oriënterende stages via (school)interne stages naar beroepsvoorbereidende (bedrijfs)stages en plaatsingsstages. De vorm en functie van de stages verschilt dus per fase.

<sup>11</sup> Bron: projectplan "Boris brengt je bij een baan" (juni 2010)

<sup>12</sup> Zie rapport "Transitiepraktijken VSO" (Kenniscentrum CrossOver, 2011), pag. 9

7. *Richt het onderwijsaanbod zodanig in dat het in iedere fase meer kan worden toegespitst op de wensen, keuzes en behoeften van de leerling.*
  
8. *Zorg dat de school beschikt over actuele informatie over en desgewenst betrokken is bij ontwikkeling van lesmateriaal voor het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt.*  
Dit type lesmateriaal is deels beschikbaar en deels in ontwikkeling. Betrokkenheid van scholen zal bijdragen aan de kwaliteit en de praktische bruikbaarheid.

# 3. Ontwikkelingsperspectief, leerroutes en maatwerk

Bij de planning en fasering van het onderwijs zal het ontwikkelingsperspectief een rol gaan spelen. Een ontwikkelingsperspectief bevat informatie over de beginsituatie van de leerling, een inschatting van de ontwikkelingsmogelijkheden in de komende onderwijsperiode, een uitstroomperspectief en de daarbij passende leerroute. Het werken met een ontwikkelingsperspectief veronderstelt het inzetten van instrumenten, plannen en procedures, zoals een leerlingvolgsysteem; het veronderstelt ook het inzetten van instrumenten voor het monitoren van de vorderingen van de leerling.

In dit hoofdstuk staat de inrichting van het onderwijs in leerroutes centraal. Een leerroute ontstaat, als de beginsituatie van de leerling (in het vso) wordt verbonden met de gekozen uitstroombestemming. Leerroutes kunnen dus worden opgevat als verfijningen binnen een uitstroomprofiel.

Binnen het vso-uitstroomprofiel Vervolgonderwijs gaat het dan om de vormgeving van diplomaroutes. Vso-scholen hebben verschillende mogelijkheden om binnen de kaders van de wet- en regelgeving diplomaroutes in te richten die zijn afgestemd op de mogelijkheden van de leerlingen.

In de vso-uitstroomprofielen Arbeidsmarkt en Dagbesteding gaat het om leerroutes en om maatwerk trajecten (passende arrangementen) voor groepen leerlingen of individuele leerlingen. Die zijn nodig om rekening te kunnen houden met de grote verschillen tussen leerlingen, om differentiatie aan te kunnen brengen in het onderwijsaanbod voor verschillende sub-doelgroepen.

De leerlingen en/of ouders zullen, gaandeweg het onderwijstraject, zelf steeds meer keuzes maken met betrekking tot de toekomst in werk of en andere levensterreinen, die voor de leerling haalbaar zijn. Hun keuzes, in combinatie met de mogelijkheden die in de regio beschikbaar zijn, beïnvloeden, naarmate de leerling ouder wordt, steeds meer de specifieke invulling van leerroutes. We spreken dan van maatwerk c.q. passende arrangementen.

## 3.1 Het ontwikkelingsperspectief en de planning van het onderwijs

Het ontwikkelingsperspectief heeft een referentiefunctie en een planningsfunctie.

De referentiefunctie van het ontwikkelingsperspectief houdt in dat de school een inschatting maakt van het uitstroomniveau dat met de leerling bereikt kan worden. Het uitstroomniveau is gelijk aan de instroomeisen die gelden in de uitstroombestemming(en)<sup>13</sup>. Binnen het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt gaat het grofweg om uitstroom naar:

- loonvormende arbeid op de reguliere arbeidsmarkt mét (deel)certificaten of (entree)kwalificatie;
- loonvormende arbeid op een reguliere arbeidsplaats, zonder (deel)certificaten;
- loonvormende arbeid op een beschermde arbeidsplaats (sociale werkvoorzieningen).

De planningsfunctie van het ontwikkelingsperspectief houdt in dat de school bij de planning en vormgeving van het onderwijs(aanbod) koerst op het verwachte uitstroomniveau.

De verwachting moet eventueel worden bijgesteld op basis van de feitelijke ontwikkeling van de leerling en op basis van loopbaankeuzes die de leerling gaandeweg zelf maakt.

<sup>13</sup> Bron: "Duiden en Doen", versie vso met uitzondering van ZML en MG, februari 2011

Het ontwikkelingsperspectief veronderstelt dus ook het systematisch verzamelen van gegevens over de ontwikkeling en leervorderingen van de leerling. Op basis van deze gegevens zal het ontwikkelingsperspectief voor de leerling in het uitstroomprofiel Arbeidsmarkt gaandeweg worden aangescherpt. In essentie gaat de leerling steeds meer gerichte loopbaankeuzes maken.

**In fase 1** kan het ontwikkelingsperspectief de volgende componenten bevatten:

- beginsituatie/'startprofiel'
- plaatsing in een leerroute (op basis van verwacht uitstroomniveau/naar een uitstroombestemming).

Voor het bepalen van de beginsituatie (het 'startprofiel' van de leerling) zijn in elk geval de volgende gegevens relevant:

- het onderwijskundig rapport en het uitstroomadvies van de toeleverende school (so of (s)bao);
- het verloop van de schoolloopbaan tot dan toe;
- de motivatie en leer-/werkhouding;
- de schoolvorderingen;
- de intelligentie;
- sociaal-emotionele factoren;
- educatieve redzaamheid (beperking, belastbaarheid, concentratie, fysieke factoren), en
- belemmerende en beschermende factoren.

Op grond daarvan kan de leerling in een passende leerroute worden geplaatst, hetzij naar reguliere arbeid mét of zonder (deel)certificaten, hetzij naar beschermde arbeid in een sociale werkvoorziening.

**Vanaf fase 2**, maar zeker in fase 3 zullen bij het ontwikkelingsperspectief worden betrokken:

- De uitstroomwens van de leerling richting arbeidsmarkt, de voorkeur van de leerling voor branche(s) of sector(en).
- Een hernieuwde inschatting van het uitstroomniveau: kan de leerling in een regulier bedrijf functioneren of op een beschermde werkplek? Is er wel of niet job coaching nodig? Welke certificering of kwalificering is mogelijk?
- De uitstroombestemming wonen en maatschappelijke participatie: wat wordt het te bereiken zelfstandigheidsniveau? Welke voorkeuren heeft de leerling?

### **3.2 Verfijning binnen het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt: leerroutes en passende arrangementen**

De doelgroep van het uitstroomprofiel Arbeidsmarkt is zoals gezegd heel breed. Om rekening te kunnen houden met de grote verschillen tussen leerlingen lijkt het zinvol om een verfijning aan te brengen van het onderwijsaanbod voor de verschillende doelgroepen binnen het uitstroomprofiel Arbeidsmarkt. Deze verfijning kan vorm krijgen door het aanbieden van leerroutes en passende arrangementen aan groepen leerlingen of aan individuele leerlingen.

#### *Leerroutes*

In fase 1 en deels in fase 2 kan er worden gedifferentieerd door het inrichten van meerdere 'leerroutes'. Volgen we de denkrichting in bijlage D, dan worden drie leerroutes aanbevolen voor het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt.

De leerroutes kunnen van elkaar *verschillen* waar het gaat om

- het *niveau*, de diepgang en de mate van abstractie bij de uitwerking van de kerndoelen;
- het *tempo* van aanbieding en verwerking van leerstof, het werktempo bij praktijkopdrachten;
- de *moeilijkheidsgraad en complexiteit van praktijkopdrachten*;
- de moeilijkheidsgraad en complexiteit van *leerbronnen* (zoals teksten, internet pagina's);



- de *mate van sturing*, begeleiding of ondersteuning bij leeractiviteiten.

De leerroutes vertonen daarnaast *overeenkomsten* op essentiële punten. In alle leerroutes werken leerlingen aan:

- dezelfde kerndoelen, namelijk die voor het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt;
- stage trajecten ten behoeve van toeleiding naar arbeid;
- het leren om (loopbaan)keuzes te maken;
- het in beeld brengen van het leer- en ontwikkelproces en het aantonen van resultaten daarvan.

#### *Passende arrangementen*

Naarmate het onderwijstraject vordert, nemen de verschillen tussen leerlingen toe, onder andere door de keuzes die zij maken met betrekking tot arbeid in een bepaalde sector of branche. Waarschijnlijk vanaf fase 2, maar zeker in fase 3 zullen leertrajecten steeds flexibeler moeten worden georganiseerd, passend bij de keuzes en mogelijkheden van de individuele leerling. We spreken dan van maatwerk, oftewel 'passende arrangementen'.

### **3.3 Keuzeprocessen en maatwerk**

In het regulier voortgezet onderwijs en in het vso-uitstroomprofiel Vervolgonderwijs doorlopen de leerlingen in de onderbouw keuzeprocessen die leiden tot een sectorkeuze (vmbo) of profielkeuze (havo/vwo) in de bovenbouw. Deze keuzemogelijkheden zijn afgebakend. Dat is niet het geval in het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt. Hier zijn de keuzemomenten meer continu en de te maken keuzes zijn vloeiender.

#### *Leren kiezen en kunnen kiezen*

Naarmate leerlingen beter worden toegerust om keuzes te maken en deze ook te verwoorden, kan het onderwijs voor hen 'passender' en meer op maat worden gemaakt. Andersom geldt: als er niets te kiezen valt, dan leert een leerling ook geen keuzes te maken en dan is het ook niet mogelijk om passende onderwijsarrangementen vorm te geven. Maatwerk veronderstelt dus minimaal twee voorwaarden:

1. De leerling *leert te kiezen* door onder begeleiding keuzeprocessen te doorlopen.
2. Het onderwijs is flexibel georganiseerd en biedt voldoende *keuzemogelijkheden*, waaronder een keuze aan leeromgevingen.

Voor de kleinschalige vso-scholen is dit niet eenvoudig te realiseren. De organisatie is een bottleneck. Daarom zullen vso-scholen gericht op zoek moeten naar samenwerkingspartners om te kunnen voorzien in de diverse vragen van de leerlingen.

Hieronder wordt per fase aangegeven welke keuzeprocessen een rol spelen, wat het resultaat kan zijn van die keuzeprocessen, en welke organisatorische aspecten een rol spelen bij het leveren van maatwerk.

#### **Keuzeprocessen in fase 1**

In fase 1 vindt het leren nog voornamelijk binnenschools plaats. Differentiatie binnen de groep zal centraal staan (zie paragraaf 3.2 'Leerroutes'). De verschillen tussen leerlingen leiden tot differentiatie in lesdoelen, inhoud en tempo; tegemoetkoming aan verschillende leerstijlen; verschillen in sturing en begeleiding.

Keuzeprocessen in fase 1 zijn gericht op zelfbeeldverheldering, motievenreflectie en capaciteitenreflectie. Dat kan bijvoorbeeld plaatsvinden tijdens mentorgesprekken. (Wie ben ik? Wat vind ik leuk? Waar wil ik voor gaan?). Ook tijdens de nabespreking van (toets-)opdrachten of assessments kan motieven- en capaciteitenreflectie plaatsvinden.

Dit leidt, samen met zicht op de tussentijds behaalde leerresultaten, tot een nadere invulling van het ontwikkelingsperspectief op basis van:

- Een inschatting van wat maximaal haalbaar is binnen het uitstroomprofiel Arbeidsmarkt. (Uitroomniveau: arbeid in een 'regulier' bedrijf of beschermde arbeidsplaats? Eventueel behalen van certificaten of onderdelen van kwalificaties?).
- Zicht op voorkeur voor bepaalde arbeidssector(en).
- Zicht op de ondersteuningsbehoefte bij leren, werken, wonen, vrije tijd en burgerschap (maatschappelijke en sociale participatie).

Deze toespitsing komt tot stand op basis van assessments, gevolgd door overleg tussen leerling, ouders en betrokken docenten.

Aan het eind van fase 1 kan de leerling keuzes maken voor en kan solliciteren naar *school-interne stageplaats(en)* en/of korte, oriënterende stages, zogenaamde '*snuffelstages*'.

Het maatwerk bestaat voornamelijk hierin, dat de school voldoende mogelijkheden en varianten voor schoolinterne stages en oriënterende stages kan aanbieden, passend bij de keuzes en mogelijkheden van de leerlingen.

### **Keuzeprocessen in fase 2**

Het doel van de stages in fase 2 is het 'stagegeschikt' worden van leerlingen. Daarvoor kan de school in fase 2 schoolinterne stages en/of arbeidstraining vormgeven, evenals oriënterende bedrijfsstages. De leerling maakt kennis met de rol van werknemer.

In fase 2 gaat de leerling door met verheldering van het eigen zelfbeeld, motieven en capaciteiten. Daarvoor is het terugkijken op en praten over leer- en stage-ervaringen heel belangrijk. De leerling leert een passende balans te vinden tussen de eigen wensen en de reële mogelijkheden op de stage markt.

Ook het verzamelen van informatie over de beschikbare mogelijkheden voor stage en werk in de eigen regio wordt in deze fase cruciaal.

De keuzeprocessen van de leerling leiden weer tot een verdere toespitsing van het ontwikkelingsperspectief, zoals:

- De keuze voor een branche/sector voor arbeidsvoorbereidende stage(s), passend bij de eigen voorkeuren en de reële mogelijkheden.
- De bepaling van stagegeschiktheid; deze moet blijken uit de beoordeling van de stages in fase 2 door de betrokken docenten en/of stagebegeleiders;
- Het zicht op de voorwaarden waaronder de leerling zich verder kan ontwikkelen (begeleidings- en ondersteuningsbehoefte).

Uiteindelijk kiest de leerling voor één, zo nodig twee sector(en) of branche(s). De leerling weet steeds beter wat hij wil op het gebied van werk, en is bereid en vaardig om zich daarvoor in te zetten. De leerling heeft zicht op de ondersteuningsbehoefte bij leren, werken, wonen, vrije tijd en burgerschap (maatschappelijke en sociale participatie).

Dan is de leerling klaar voor langere bedrijfsstages.

Fase 2 wordt afgesloten met een matching tussen stagebedrijf en leerling. De leerling solliciteert naar een passende stageplaats.

Het maatwerk in fase 2 bestaat voornamelijk uit de volgende componenten:

- Het structureel inplannen (lestijd, docentenuren) en uitvoeren van passende stagebegeleiding voor iedere individuele leerling.
- Het vormgeven en organiseren van veilige leeromgevingen (interne stageplekken, arbeidstraining) waarin leerlingen zich kunnen voorbereiden op de latere bedrijfsstages in sector(en) naar keuze.
- het vormgeven en organiseren van leeromgevingen ter voorbereiding zo zelfstandig mogelijk wonen, vrije tijd besteden en maatschappelijke participatie (woontraining, training sociale vaardigheden).

Voor dit maatwerk zijn voorzieningen nodig die niet iedere school zelf in huis heeft. Regionale samenwerking is nodig. Het organiserend vermogen van de school moet zodanig zijn dat leerlingen met verschillende ontwikkelingsperspectieven richting arbeid kunnen worden bediend.

### **Keuzeprocessen in fase 3**

In fase 3 ervaart de leerling of het werk in de gekozen sector(en) daadwerkelijk bij hem past. Als blijkt van niet, dan moet alsnog een andere sector/branche worden gekozen. 'Foute' keuzes kunnen echter worden beperkt door een grondige oriëntatie en voorbereiding in fase 2.

In deze fase staan de bedrijfsstages centraal. De onderwijstijd die een leerling aan stage besteedt, kan oplopen tot maximaal vier dagen per week, afhankelijk van de behoefte en mogelijkheden van de leerling.

Het doel van de stage is dat de leerling zowel gedragsmatig als vakmatig kan functioneren als aankomend werknemer in een bedrijf.

De leerling kan de verworven arbeidsvaardigheden aantonen, zo mogelijk door middel van evc-procedures of andere vormen van passende certificering/kwalificatie.

In fase 3 zal daarnaast ook aandacht worden besteed aan de transitiegebieden wonen, vrije tijdsbesteding en burgerschap. Juist in de eindfase staan leerlingen op deze gebieden voor nieuwe uitdagingen, waarop zij moeten worden voorbereid.

Fase 3 wordt afgerond met het uitreiken van een getuigschrift en een transitiedocument (zie hoofdstuk 6). Het transitiedocument bevat in ieder geval:

- informatie over de behaalde opbrengsten van leren en ontwikkeling;
- een uitstroomperspectief en
- de ondersteuningsbehoefte van de leerling.

Zo mogelijk worden behaalde certificaten of onderdelen van kwalificaties (of evc-equivalent) vermeld op het getuigschrift en opgenomen in het transitiedocument.

Indien mogelijk wordt de leerling, met arbeidscontract, geplaatst binnen een bedrijf.

Om in deze fase maatwerk te kunnen leveren, moet er in de school(organisatie) aan voorwaarden zijn voldaan, zoals:

- het participeren in netwerk(en) van kwalitatief goede stagebedrijven, verdeeld over meerdere sectoren/branches;
- de inzet van professionele stagebegeleiders en –coördinatoren;
- de inzet van deskundigheid, middelen en procedures die samen leiden tot een goede match tussen de leerling en zijn (toekomstige) functie en de arbeidsplaats;
- het participeren in netwerk(en) voor (bemiddeling naar) maatschappelijke ondersteuning en/of zorg.

### **3.4 Hulpmiddelen bij keuzeprocessen**

Er zijn diverse digitale hulpmiddelen beschikbaar die ondersteunend kunnen zijn voor de begeleiding van leerlingen bij keuzeprocessen en de daarbij horende oriëntatie op de arbeidsmarkt. Sommige daarvan zijn al langer bekend en worden breed gebruikt in het vso. Anderen zijn pas sinds kort beschikbaar en/of in ontwikkeling.

- Op [www.werknemerinopleiding.nl](http://www.werknemerinopleiding.nl) delen scholen resultaten en opbrengsten van afgeronde en lopende ESF-projecten met betrekking tot duurzame arbeidstoeleiding in het Praktijkonderwijs en het vso.
- Op [www.hetkan.info](http://www.hetkan.info) worden beschikbare instrumenten ten behoeve van arbeidstoeleiding van leerlingen in het vso ontsloten en kennis gedeeld. Drie zogenaamde 'toolboxen' komen beschikbaar: voor assessments, voor transitieplannen en voor deskundigheidsbevordering. (kan = kenniscentrum arbeidstoeleiding Nederland).

- Op [www.toolboxassessment.nl](http://www.toolboxassessment.nl) worden verschillende soorten instrumenten gepresenteerd, ingedeeld naar de doelen waarvoor zij kunnen worden ingezet, te weten:
  - het bepalen van interessegebieden van leerlingen;
  - het in kaart brengen van kenmerken en/of vermogens van leerlingen;
  - het bepalen van de match tussen een leerling en een functie op de arbeidsmarkt.
- Op [www.stagemarkt.nl](http://www.stagemarkt.nl) kunnen leerlingen onder begeleiding gericht zoeken naar een stageplaats.
- Op [www.beroepeninbeeld.nl](http://www.beroepeninbeeld.nl) wordt onder andere door middel van filmpjes een compleet en actueel beeld van alle (mbo-)beroepen gegeven.

Ook zijn er meerdere matchingsinstrumenten voor arbeidstoeleiding beschikbaar, zoals invra-arbeid, Melba, tota en andere. Deze worden door commerciële marktpartijen aangeboden.

### 3.5 Samenvatting en aanbevelingen gericht op ontwikkelingsperspectief, leerroutes en maatwerk

In dit hoofdstuk is beschreven hoe aan de hand van een ontwikkelingsperspectief het onderwijsaanbod op leerlingen kan worden afgestemd middels (drie) leerroutes en maatwerk oftewel passende arrangementen.

Hiertoe worden de volgende aanbevelingen gedaan:

9. *Ontwikkel een systematiek voor de formulering van een ontwikkelingsperspectief.*  
*De school is verplicht om een ontwikkelingsperspectief voor elke leerling vast te stellen, maar de school bepaalt zelf hoe zij dat doet.*
  - Maak gebruik van voorbeelden van andere (vso)-scholen.
  - Betrek in het ontwikkelingsperspectief relevante aspecten voor het bepalen van de beginsituatie (startprofiel), uitstroomperspectief en leerroute.
  - Preciseer het uitstroomperspectief gaandeweg en richt het steeds scherper op de toekomstwensen en -mogelijkheden van de leerling. Betrek de leerling en zijn ouders bij dit proces, zodanig dat de leerling steeds meer 'het heft in eigen handen' kan nemen.
10. *Bied ruimte voor maatwerk in iedere fase.*  
De school kan in iedere fase ruimte bieden voor maatwerk, bijvoorbeeld door:
  - in fase 1 en 2 differentiatie te bieden middels leerroutes;
  - vanaf fase 2 tevens vorm te geven aan passende arrangementen, waarin de leerling werkt aan het realiseren van zijn keuzes en mogelijkheden richting werk, zoals vastgelegd in het ontwikkelingsperspectief.
11. *Leer leerlingen om levens- en loopbaankeuzes te maken en begeleid hen daarbij.*
  - Richt voor alle leerlingen keuzeprocessen in, gericht op toekomstig werk en maatschappelijke participatie (wonen, vrije tijd, burgerschap).
  - Zorg voor voldoende en hoogwaardige begeleiding van leerlingen bij deze keuzeprocessen.
  - Zet daarvoor medewerkers in die toegerust zijn op het begeleiden en coachen van leerlingen bij zulke keuzeprocessen.
  - Zorg dat de medewerkers kunnen beschikken over passende procedures en instrumenten.
12. *Participeer in netwerk(en) van stagebedrijven en instellingen voor zorg en maatschappelijke ondersteuning.*

## 4. Stages als werk- en leeromgeving

Bij stages onderscheiden we enerzijds maatschappelijke stages en anderzijds beroeps-oriënterende c.q. arbeidsvoorbereidende stages. Voor de verschillende uitstroombrofielen in het vso gelden verschillende wettelijke verplichtingen ten aanzien van stages.

In het uitstroombrofiel Vervolgonderwijs is de maatschappelijke stage verplicht, net zoals in het reguliere voortgezet onderwijs. Beroepsoriënterende stages kunnen aangeboden worden in dit uitstroombrofiel, maar zijn niet verplicht.

In het uitstroombrofiel Arbeidsmarkt worden stages wettelijk verplicht. Nadere invulling van de stages is zaak van de school zelf. Scholen kunnen daarbij, voortbouwend op vele praktijkvoorbeelden, vorm geven aan een gefaseerd stage traject. In de verschillende fases hebben stages verschillende doelen en functies, met daarop toegesneden inhoud, begeleiding en vereiste kenmerken van de stageplaats.

In het uitstroombrofiel Dagbesteding worden stages niet verplicht, maar kunnen wel worden aangeboden.

Arbeidsoriënterende en arbeidsvoorbereidende stages zijn al heel gebruikelijk voor vso-scholen die toeleiden naar arbeid en/of arbeidsmatige dagbesteding. Deze ontwikkeling wordt versterkt door de wet kwaliteit (v)so.

### 4.1 Doelen en functies van stages

Stages bieden realistische, levensechte leer- en werkomgevingen. Echter: een realistische omgeving resulteert niet automatisch in leren. Daarvoor moeten scholen een passende combinatie van leren en werken vormgeven en organiseren. In het vso wordt tijdens stages tevens gewerkt aan de vso-kerndoelen. Dat heeft consequenties voor de inhoud van leer- en werkprocessen op stage en vraagt om sturing vanuit de school. Maar de school is ook afhankelijk van de mogelijkheden van stagebedrijven. School en stagegevers moeten hierover afspraken maken. Scholen kunnen de aansturing van het leren op stages ondersteunen door middel van concreet lesmateriaal, zoals stageboekjes.

De leerling ontwikkelt vaardigheden, kennis- en houdingsaspecten aan de hand van *gestructureerde stage-opdrachten*, geënt op beroepstaken. Rondom de stage-opdrachten kan ook aandacht worden besteed aan taal en rekenen op de werkvloer, aan sociaal-communicatieve vaardigheden en aan de benodigde vaktheorie. Hiermee wordt een integratieve en samenhangende benadering van leren en werken op stage nagestreefd<sup>14</sup>.

De doelen en functies van de stage kan verschillen, afhankelijk van de fase waarin de leerling zich bevindt. Dit is weergegeven in tabel 2<sup>15</sup>.

<sup>14</sup> In de loop van 2011 zal SLO in samenwerking met scholen handreikingen en voorbeeld uitwerkingen van stageboekjes ontwikkelen, op basis van de hier genoemde uitgangspunten.

<sup>15</sup> Bron: Damen (2000) en brochure "Boris brengt je bij een baan" (2010).

Tabel 2 Doelen en functies van stages.

<b>Fase</b>	<b>Stagevorm</b>	<b>Doel</b>	<b>Functie</b>
1	- geen -	<i>n.v.t.</i>	<i>n.v.t.</i>
2	(school-)interne stages of arbeidstraining	Leren leren op de stage-/werkplek; (loopbaan-) keuzes maken; stagegeschikt worden.	Het aanleren van algemene werknemersvaardigheden en oefening van vakvaardigheden door het systematisch verrichten van arbeidsmatige taken in een beschermde, zo realistisch mogelijke leeromgeving. Het leren om (loopbaan-)keuzes te maken en zich hiervoor in te zetten.
2	Oriënterende korte externe stages (snuffelstages)	Werkveldoriëntatie; ervaren hoe het is in een bepaald werkveld/sector; loopbaankeuzes aanscherpen; stagegeschikt worden.	Onder begeleiding in aanraking komen met verschillende werkomgevingen in verschillende sectoren; en andere aspecten van toekomstig werk.
3	Externe stage ter voorbereiding op arbeid (arbeidsvoorbereidende stages)	In staat zijn in een bedrijf te functioneren als aankomend werknemer; leren leren op de stage-/werkplek; vakvaardigheden uitbreiden; loopbaankeuzes aanscherpen.	Onder begeleiding in aanraking komen met de belangrijkste aspecten van toekomstig werk. Het leren werken in een arbeidsorganisatie, aanleren van vakvaardigheden en beroepshouding. Het leren om (loopbaan-)keuzes te maken, zich hiervoor in te zetten en de gevolgen van de keuze(s) te overzien.
3	Plaatsingsstage	Toewerken naar een arbeidscontract	Inpassing in een bedrijf en op een werkplek, zodat de kans op arbeidscontract groter wordt. Verder ontwikkelen van algemene werknemersvaardigheden en specifieke beroepsvaardigheden.

## 4.2 Leerlingkenmerken: stagegeschiktheid

Stagegeschiktheid van de leerling is een van de belangrijke succesfactoren voor stages en voor het leren op de stageplek. Bij stagegeschiktheid spelen meerdere factoren een rol, zoals: leervaardigheden, sociale vaardigheden, motivatie en basale vakvaardigheden.

### *Leervaardigheden*

Een leerling moet in bepaalde mate toe zijn aan het leren op de stageplaats. Is de leerling in staat om in de werksituatie te (leren) plannen? Kan hij/zij de aanwezige leermogelijkheden daadwerkelijk benutten? Kan hij/zij voldoende reflecteren, de leerervaringen onder woorden brengen en punten voor verbetering herkennen en benoemen?

### *Zicht op algemene werknemerscompetenties, sociale vaardigheden op stage*

De leerling moet bij aanvang van de stage enigszins begrijpen wat er van hem verwacht wordt in sociaal opzicht, om te kunnen functioneren als stagiair en als collega. Zo moet de leerling zich aan afspraken en regels kunnen houden, contact kunnen maken met collega's, gepaste taal gebruiken, kleding aanpassen aan de bedrijfscultuur, eventuele problemen bespreekbaar kunnen maken en enigszins om kunnen gaan met feedback.

### *Motivatie, houding ten opzichte van leren op stage*

De bereidheid en motivatie om te leren op stage wordt gestimuleerd als de leerling zich op zijn plek voelt in de branche en in het bedrijf, en als de leerling merkt dat hij steeds beter wordt in het 'vak'. Sommige leerlingen zijn niet gemotiveerd om te leren binnen een schoolsituatie, maar raken gemotiveerd op het moment dat zij op de stageplaats concrete werkervaring kunnen opdoen.

Ziet de leerling het leren op stage als een uitdaging? Hoe gaat de leerling om met feedback? Kan de leerling hulp vragen als dat nodig is? Ziet hij feedback en hulp vragen als een onderdeel van het leerproces en niet als een teken van onvermogen?

### *Vakvaardigheden*

Bij het uitvoeren van een oriënterende stage zullen vakvaardigheden minder een rol spelen, maar bij een arbeidsvoorbereidende stage of plaatsingsstage treedt de vakbekwaamheid wel degelijk op de voorgrond. Belangrijk aandachtspunt daarbij is de veiligheid. Een omgeving of werkzaamheden die veiligheidsrisico's bevatten, zullen eerst in simulatie inge oefend moeten worden. Omdat voor vso-leerlingen het opdoen van succeservaringen van extra groot belang is, moet zorgvuldig ingeschat worden of de leerling het juiste niveau van vakbekwaamheid heeft voor de stageplaats in kwestie.

## 4.3 Kenmerken van de stageplaats

Niet alleen de leerling, ook de stageplaats zal aan een aantal kenmerken moeten voldoen om het leren op de stageplaats succesvol te maken. In het project 'Passende Kwalificaties' zijn de volgende criteria voor kwaliteit van (externe) stageplekken genoemd door veldvertegenwoordigers<sup>16</sup>:

- a. een nauwe relatie met uitstroomperspectief (niveau van uitstroom + gekozen branche);
- b. een goede match tussen werkmeester en leerling;
- c. een veilige werkomgeving: fysieke veiligheid en sociale veiligheid (NB: dit is een voorwaarde voor accreditering; zie [www.colo.nl](http://www.colo.nl));
- d. de leerling wordt in staat gesteld om te leren, hoeft niet alleen routineklusjes te doen;
- e. het stage- c.q. leerbedrijf voert een aanwezigheidsregistratie als borging van de onderwijstijd.

<sup>16</sup> Project Passende Kwalificaties, verslag 2009, werkgroep 2

Met veldvertegenwoordigers is discussie gevoerd over de noodzaak van accreditering van leerbedrijven. Een goede match tussen werkmeester en leerling is zeker een succesfactor, en dat geldt in het bijzonder voor leerlingen van het vso. De sociale en pedagogische kwaliteiten van de werkmeester zijn voor leerlingen van het vso extra belangrijk. Mits de werkmeester over deze kwaliteiten beschikt, verdient een geaccrediteerd bedrijf de voorkeur boven een niet-geaccrediteerd bedrijf. Dat neemt niet weg dat niet-geaccrediteerde bedrijven ook kwalitatief goede stageplekken kunnen bieden. De bovengenoemde aandachtspunten kunnen vanuit literatuur als volgt worden aangevuld:<sup>17</sup>

#### *Kenmerken van de functie*

De voorwaarden, mogelijkheden, verantwoordelijkheden en (beroeps-)problemen die de lerende op de stage-/werkplek tegenkomt zijn bepalend voor de ontwikkeling van routines en vaardigheden, of juist voor het ontstaan van hulpeloosheid. Het gaat hier mede om het ervaring opdoen met de dilemma's die horen bij de taakuitvoering op de werkplek of stageplek. Het leren uitvoeren van routinewerkzaamheden is voor veel leerlingen niet voldoende<sup>18</sup>. Van belang is ook ruimte om te leren naar eigen inschatting te handelen: het (mede) bepalen wanneer en hoe een taak wordt uitgevoerd en aan welke criteria het resultaat moet voldoen.

#### *De werkomgeving als informatieomgeving*

In de werkomgeving ligt informatie besloten die het leren ondersteunt en stimuleert. Denk bijvoorbeeld aan de beschikbaarheid van handreikingen of werkinstructies, en ervaring opdoen met gangbare systemen. De werkplek wordt beter benut als de leerling de mogelijkheid heeft om fouten te maken en te bespreken. Ruimte voor reflectie op het resultaat van gekozen oplossingen is hierbij van belang.

#### *De sociale werkomgeving*

De sociale context waarin het werk plaatsvindt, is zowel object van leren als ondersteunend aan het leren. Leidinggevenden en collega's spelen een belangrijke rol in de dagelijkse communicatie, tijdens werkoverleg, bij uitleg van specifieke problemen en in de koffiepauze. Stagiaires moeten voldoende mogelijkheden krijgen om te leren door deel te nemen aan formeel en informeel overleg op de werkvloer. De werkomgeving speelt ook een belangrijke rol bij het leren samenwerken en bij reflectie op het eigen functioneren.

## **4.4 Stage-opdrachten als leeractiviteiten**

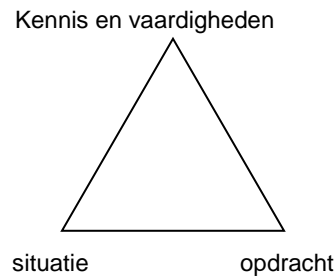
De leerling ontwikkelt vaardigheden, kennis- en houdingsaspecten aan de hand van gestructureerde stage opdrachten, geënt op beroepstaken. Rondom de stage-opdrachten kan ook aandacht worden besteed aan taal en rekenen op de werkvloer, aan sociaal-communicatieve vaardigheden en aan de benodigde vaktheorie. Hiermee wordt een integratieve en samenhangende benadering van leren en werken op stage nagestreefd. Stage-opdrachten hebben, als het goed is, een oplopende moeilijkheidsgraad. De moeilijkheid kan op drie manieren worden beïnvloed (zie figuur 3):

- de gevraagde (vak-)kennis en (vak-)vaardigheden kunnen eenvoudiger of moeilijker zijn;
- de opdracht zelf kan enkelvoudig of samengesteld (complexer) zijn;
- de situatie waarin de opdracht wordt uitgevoerd, kan steeds complexer worden.

<sup>17</sup> Afgeleid van Onstenk '(1997). In: *Bouwstenen Praktijkonderwijs*, SLO (2000)

<sup>18</sup> Zie ook hierboven: punt d.





Figuur 3 Beïnvloeding moeilijkheid stage-opdrachten.

### Differentiatie bij stage-opdrachten

Het niveau van stage-opdrachten is te beïnvloeden door vanuit deze driehoek te werk te gaan. Iedere hoek van de driehoek is apart te beïnvloeden, makkelijker of moeilijker te maken. Op deze manier kunnen opdrachten worden aangepast voor individuele leerlingen of voor groepen leerlingen.

#### Voorbeeld: koken

Een opdracht kan makkelijker/moeilijker worden vanuit kennis en vaardigheden:

- Minder of meer kennis van keukengereedschap, ingrediënten, hygiëne regels, veiligheidsregels et cetera.
- Minder of meer vaardigheden: verschillende snij- en bereidingstechnieken, hygiënisch en veilig handelen et cetera.
- Eisen aan de gezonde samenstelling van het recept of menu (schijf van 5 hanteren en dergelijke).
- Eisen aan presentatie, compositie en smaak.

Een opdracht kan makkelijker/moeilijker worden vanuit de opdracht:

- Enkelvoudig (soep, eenpansmaaltijd) versus samengesteld (meerdere gangen, buffet et cetera).

Een opdracht kan makkelijker/moeilijker worden vanuit de situatie:

- Waar kook je? (gestructureerde en opgeruimde keuken, 'chaotische' keuken, op de camping? in de natuur?).
- Voor wie kook je? (voor jezelf, ook voor medeleerlingen, docenten op school, aantal gasten van buiten et cetera).

#### Voorbeeld: presentatie geven

Een spreekbeurt of presentatie kan makkelijker/moeilijker gemaakt worden vanuit kennis en vaardigheden:

- eisen aan de *opbouw* van de spreekbeurt (herkenbare inleiding, kern, afsluiting);
- eisen aan de *taalverzorging* (in volledige zinnen, verstaanbaar, duidelijk, met intonatie).

Een presentatie kan makkelijker/moeilijker worden vanuit de opdracht:

- eisen aan het *onderwerp* (dichtbij de leefwereld van de leerling, veraf van de leefwereld).

Een presentatie kan makkelijker/moeilijker worden vanuit de situatie:

- voor welk publiek? (weinig/veel mensen; bekende/onbekende mensen).

In ondersteunend lesmateriaal voor stages kunnen reeksen stage-opdrachten in oplopende moeilijkheidsgraad worden aangeboden, waaraan tevens taal en rekenvaardigheden zijn gekoppeld.<sup>19</sup>

## 4.5 Stagebegeleiding

In diverse onderzoeken wordt geconstateerd dat stagebegeleiding een cruciale factor is voor het succes van leren op de werkplek (onder andere Poortman en Visser, 2009). Voor leerlingen uit het vso geldt dit in het bijzonder. De stagebegeleider zorgt ervoor dat de leerling passende taken uitvoert en dat leren op de stageplaats mogelijk is. Door het voeren van begeleidings- en voortgangsgesprekken houdt de stagebegeleider zicht op de ontwikkeling van de leerling. Echter, begeleiding is een zaak van vele betrokkenen: de stagebegeleider vanuit de school, de leerling, de werkbegeleider op de stageplaats, de opleidingsadviseur van het kenniscentrum en de jobcoach kunnen een rol spelen in het waarborgen van de kwaliteit van de stageplek. Een goede afstemming tussen al deze actoren is dan ook cruciaal.

### *De werkbegeleider (vanuit het stagebedrijf)*

De werkbegeleider in het stagebedrijf zal het eerste aanspreekpunt zijn waar de leerling mee te maken heeft. De werkbegeleider zal er (in samenspraak) voor zorgen dat de leerling activiteiten kan uitvoeren die passen bij het niveau en de ambitie, dat de leerling een vast aanspreekpunt heeft, en zijn werk in een prettige sfeer kan uitvoeren. De werkbegeleider is bovendien betrokken bij de beoordeling van de leerling op de werkplek. De werkbegeleider heeft daarbij een informerende rol.

### *De stagebegeleider (vanuit school)*

De stagebegeleider is de contactpersoon vanuit de onderwijsinstelling. Om zicht te houden op het functioneren van de leerling als stagiair zal de stagebegeleider stage bezoeken uitvoeren. De stagebegeleider is tevens verantwoordelijk voor de beoordeling op de werkplek, in samenspraak met de werkbegeleider. De stagebegeleider zal zorgen voor terugkoppeling van stage naar school.

De school is eindverantwoordelijk voor de stagebegeleiding. De school kan daarbij een stage-jobcoach inhuren.

### *Jobcoach UWV*

Jobcoaching vanuit het UWV is een re-integratie instrument dat ter beschikking komt, nadat een leerling een WAJONG indicatie heeft gekregen. Recent is geregeld dat jobcoaching ook preventief kan en mag worden ingezet. Dat betekent: de leerling kan op de stageplek begeleiding van een job coach krijgen.

Er zijn regelingen waarvan scholen gebruik kunnen maken, met betrekking tot:

- interne job coach;
- stage-jobcoach in het stagebedrijf;
- plaatsingssubsidies, waarbij scholen vergoeding ontvangen voor het direct plaatsen van een leerling.

### *Opleidingsadviseur kenniscentrum*

De opleidingsadviseur heeft tot taak om de werkbegeleider van het stagebedrijf te ondersteunen met kennis die nodig is om leerlingen uit het vso een stageplaats te kunnen aanbieden.

<sup>19</sup> In 2011 zal SLO handreikingen en uitwerkingen voor dergelijke stageboeken ontwikkelen in samenwerking met vso-scholen.

Vanuit goede praktijkvoorbeelden kunnen, in samenwerking met de PO-Raad, richtlijnen worden ontwikkeld met betrekking tot kwaliteitsborging van stagebegeleiding voor vso-leerlingen.

De opleidingsadviseur is tevens verantwoordelijk voor de accreditering van de stageplaatsen. Daarnaast zal de opleidingsadviseur de mogelijkheden bezien om afzonderlijke werkprocessen, al dan niet uit diverse kwalificatiedossiers, op een formele wijze vast te leggen. Dit is althans een van de beoogde opbrengsten van het project 'Boris brengt je bij een baan'. In dat project wordt ook verkend, of en hoe de opleidingsadviseur structureel kan worden ingezet bij stages en leren op de werkplek in het vso.

#### 4.6 Omvang van de stage

Vanaf veertienjarige leeftijd mogen leerlingen stage lopen. Er wordt geen minimum stagetijd voorgeschreven, wel een maximum van 'ten hoogste vier dagen van elke week van het schooljaar'. Wat een optimale omvang is, zal verschillen per fase van de opleiding, maar ook per leerling. Scholen dienen wel rekening te houden met het aanbieden van andere (kern)doelen náást de stages. Hiervoor moet voldoende tijd beschikbaar blijven. Er zijn echter geen algemeen bindende regels over de verdeling van onderwijstijd.

Globaal gezien maken vso-scholen een verdeling, bijvoorbeeld de onderstaande:

- Fase 1: geen stages, wel praktijklessen op de vso-school of in symbiose.
- Fase 2: van 20% oplopend tot 40% van de totale onderwijstijd van 1000 uur. Dat betekent circa 200 tot 400 uren stage per jaar.
- Fase 3: oplopend tot maximaal 80 %. Dat betekent maximaal 800 uren per jaar.

##### *Varianten in project 'Boris brengt je bij een baan'*

In het project 'Boris brengt je bij een baan' wordt uitgegaan van meerdere varianten in fase 3. Na de oriënterende fase (fase 2) wordt, in samenspraak met de school, een advies uitgebracht door het kenniscentrum over een maatwerktraject voor de leerling.

Twee van de mogelijke varianten zijn:

- a. de leerling gaat 'lerend werken', dat wil zeggen vier dagen naar school, één dag in de week op stage, of
- b. de leerling gaat 'werkend leren', dat wil zeggen één dag in de week naar school, vier dagen op stage.

Zoals gezegd, hebben scholen veel eigen beleidsruimte om stagetrajecten op maat voor leerlingen in te vullen en te regelen. In dit hoofdstuk zijn vanuit de praktijk en vanuit onderzoek aandachtspunten aangereikt die scholen mee kunnen nemen bij de vormgeving ervan.

#### 4.7 Samenvatting en aanbevelingen gericht op stages als leeromgeving

In het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt worden stages wettelijk verplicht. De stage wordt beschouwd als onderwijstijd. In dit hoofdstuk zijn de belangrijkste aspecten van stages behandeld. Op basis daarvan worden de volgende aanbevelingen gedaan:

13. *Geef stagetrajecten vorm op een wijze die aansluit bij de fases in het onderwijs.*
  - Fase 1: geen stages, wel praktische opdrachten op school en zo mogelijk excursies naar bedrijven.
  - Fase 2: oriënterende (snuffel-)stages en schoolinterne stages.
  - Fase 3: arbeidsvoorbereidende stages en plaatsingsstages.
14. *Werk in fase 1 en 2 aan het stagegeschikt maken van leerlingen.*

Stagegeschiktheid van de leerling is een belangrijke succesfactor voor de arbeidsvoorbereidende stages. Door hoogwaardige schoolinterne stages en/of arbeidstraining (in fase 2) kan zich de leerling voorbereiden op bedrijfsstages in de

volgende fase. De leerling wordt steeds meer 'stagegeschikt'.

Ook goede informatievoorziening draagt hieraan bij. Voorbeelden daarvan zijn de websites beroepenportaal, beroepen in beeld en dergelijke.

In hoeverre een leerling stagegeschikt is, kan worden bepaald op basis van de factoren:

- leervaardigheden,
- sociale vaardigheden, zicht op algemene werknemerscompetenties,
- motivatie voor de stage,
- houding ten opzichte van het leren op stage, en tenslotte
- vakbekwaamheid.

15. *Match tussen stageplaats en leerling.*

Voor een goede match tussen stageplaats en leerling zijn verschillende factoren van belang, zoals:

- De stageplek past bij het uitstroomperspectief van de leerling, zowel met betrekking tot uitstroomniveau als ook zijn voorkeur voor branche of sector.
- Er is een persoonlijke match ('klik') tussen de begeleider in het stagebedrijf (de werkmeester) en de leerling.
- De leerling krijgt de kans om zich vakmatig te ontwikkelen op de stageplek, hoeft niet alleen routineklusjes te doen.
- De leerling krijgt de kans om zich in sociaal opzicht te ontwikkelen als werknemer. Hij mag bijvoorbeeld deelnemen aan werkoverleg, communicatie op de werkvloer, collegiaal contact.

16. *Netwerk van stagebedrijven van goede kwaliteit.*

De kwaliteit van stagebedrijven kan worden geborgd door accreditering bij het Kenniscentrum Beroepsonderwijs Bedrijfsleven van de betreffende branche.

Daarnaast moeten vso-scholen – op het niveau van samenwerkingsverbanden – participeren in een zo uitgebreid mogelijk netwerk van stagebedrijven van zo hoog mogelijke kwaliteit.

17. *Stagebegeleiding op maat.*

Stagebegeleiding op maat kan betekenen:

- Zorg voor herkenbare samenhang tussen het leren op school en het leren op stage; en biedt de leerling zicht op deze samenhang.
- Biedt voldoende uren stagebegeleiding vanuit de vso-school door deskundige stagedocenten.
- Zorg voor goede coördinatie van stagebegeleiding; er zijn per leerling verschillende actoren betrokken, daarom is coördinatie belangrijk.
- Zorg dat er voorwaarden in de schoolorganisatie zijn vervuld en worden geborgd vanuit het kwaliteitsbeleid.

## 5. Afsluiting en beoordeling op maat

In het, voor het (v)vso wettelijk verplichte, ontwikkelingsperspectief worden inschattingen of verwachtingen geformuleerd met betrekking tot de wenselijke en realiseerbare leeropbrengsten van de leerling. Tijdens de leerloopbaan en aan het einde van de rit dient de vraag te worden beantwoord, of de feitelijk gerealiseerde leeropbrengsten 'naar verwachting' zijn. Daarvoor is het essentieel, de ontwikkeling van de leerlingen systematisch te volgen middels een voor de specifieke doelgroep geëigend leerlingvolgsysteem. Op termijn wordt het gebruik van een volgsysteem verplicht.

Aan het eind van de leerloopbaan in het vso kan er 'afsluitend' worden beoordeeld.

Binnen het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs vormen de centrale examens en/of staatsexamens en schoolexamens het belangrijkste afsluitende beoordelingsmoment. Het diploma geeft weer, welk niveau de leerling uiteindelijk heeft bereikt.

In de uitstroomprofielen Arbeidsmarkt en Dagbesteding wordt geen gebruik gemaakt van centrale examens. Wél zijn er verschillende vormen van beoordeling beschikbaar, variërend in de mate van standaardisatie, om de opbrengsten van leren en ontwikkeling in beeld te brengen. Beoordeling op maat is in de vso-uitstroomprofielen Arbeidsmarkt en Dagbesteding noodzakelijk.

Maar wat is dat, en hoe kan dat? Over deze vragen gaat hoofdstuk 5.

Paragraaf 5.1 richt zich op de functies van beoordeling: begeleidend of afsluitend. In paragraaf 5.2 worden vormen van maatwerk bij beoordeling besproken. Daarna wordt achtereenvolgens ingegaan op beoordeling ten behoeve van de transitiegebieden 'werk' (paragraaf 5.3), 'wonen, vrije tijd en burgerschap' (5.4) en beoordeling ten aanzien van taal en rekenen (5.5). Het hoofdstuk sluit af met aanbevelingen gericht op beoordeling (5.6).

### 5.1 Functies van beoordeling

Grofweg zijn er twee soorten beoordeling: formatieve en summatieve beoordeling. Beide soorten liggen in elkaars verlengde.

#### *Formatieve beoordeling*

De formatieve beoordeling (Engelse term: assessment for learning) is gericht op het optimaliseren van het leerproces van de leerling. Formatieve beoordeling is begeleidend van aard; het verkend het leerpotentieel en helpt mee om te bepalen wat passende vervolgstappen zijn binnen het onderwijsleerproces. Ook kan feedback worden gegeven aan de leerling over het succes van gevolgde leerstrategieën. Kortom: formatieve beoordeling geeft informatie, waarmee op korte termijn het leerproces kan worden aangepast.

#### *Summatieve beoordeling*

Summatieve beoordeling (Engels term: assessment of learning) wordt gebruikt om tussentijdse of definitieve eindresultaten vast te leggen. Bij summatieve evaluatie wordt het resultaat van de leerling *gespiegeld aan vooraf gestelde eisen of normen*. Beoordeeld wordt in welke mate de leerling daaraan voldoet. Deze manier van beoordelen geeft informatie over het eindniveau van de leerling en kan worden ingezet met het oog op eventuele toekomstige vervolgopleidingen.

Formatieve en summatieve beoordeling liggen in elkaars verlengde. Door middel van formatieve beoordeling wordt de voortgang van de leerling gepeild. Omdat summatieve beoordeling een formeler karakter kent, de leerling wordt immers gespiegeld aan vooraf vastgelegde normen, vindt summatieve beoordeling meestal alleen dan plaats als de leerling zich al dusdanig ontwikkeld heeft dat de kans om te slagen reëel aanwezig is. In de volgende paragrafen wordt dit verder uitgewerkt.

## 5.2 Beoordeling en afsluiting op maat<sup>20</sup>

In het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt wordt maatwerk voor leerlingen geleverd, binnen de kaders van de kerndoelen en het referentiekader taal en rekenen. Leerlingen doorlopen keuzeprocessen en worden daarbij begeleid en ondersteund. De opbrengsten daarvan, dus wat *de leerling* geleerd en ontwikkeld heeft, brengt de leerling in beeld in de vorm van bewijzen, (deel) certificaten en wellicht ook kwalificaties. Deze dienen mede ter onderbouwing van de documenten die de leerling bij de afronding van zijn schoolloopbaan worden overhandigd, namelijk het getuigschrift en het transitiedocument. Landelijk erkende certificaten kunnen worden bijgevoegd bij het getuigschrift (en/of het transitiedocument). Bewijzen en andere 'onderliggende documenten' kan de leerling opnemen in zijn portfolio.

In deze paragraaf staan drie vormen centraal, waarmee de vso-leerling opbrengsten van leren en ontwikkeling, ter afsluiting van het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt, in beeld kan brengen:

- het bewijs
- het certificaat
- de kwalificatie.

Er wordt ingegaan op de civiele waarde ervan, de inhoud, de wijze van beoordelen en de rollen, taken en verantwoordelijkheden van de betrokken actoren.

### *Bewijs*

Een bewijs is de kleinste eenheid waarmee een leerling in het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt kan aantonen wat er geleerd of ontwikkeld is. Een bewijs is de *minst formele vorm*. De inhoud en de wijze van beoordeling wordt door de school vastgesteld. De leerling kan middels een document (digitaal of op papier) bewijzen dat hij/zij een bepaalde omschreven prestatie geleverd heeft.

De prestatie van de leerling wordt beoordeeld op basis van omschreven indicatoren (beoordelingspunten), die van tevoren besproken zijn met de leerling. De civiele waarde van een bewijs is gering, vergeleken met die van een certificaat of kwalificatie. De kracht ervan ligt in de mogelijkheden voor maatwerk.

Voorbeelden van prestaties:

"Ik kan een gezonde maaltijd voor vier personen klaarmaken."

"Ik kan deelnemen aan een werkoverleg of stageoverleg."

"Ik kan een sollicitatiegesprek voeren."

"Ik kan iemand in het Engels de weg wijzen."

### *Certificaat*

Een certificaat is een 'extern' bewijs dat de leerling een aantal vaardigheden en competenties heeft verworven. De inhoud van het certificaat kan bijvoorbeeld *delen van een beroepsopleiding* betreffen (voorbeeld: lascertificaat). Of het kan vaardigheden betreffen waarvoor geen beroepskwalificatie bestaat (voorbeeld: schoonmaken; heftruckchauffeur). Of het kan gaan om vaardigheden op het gebied van taal en/of rekenen.

<sup>20</sup> Bron: Berlet, I., & Haandrikman M., SLO (2010).

De civiele waarde van een certificaat is voornamelijk arbeidsmarktgericht. Het vergroot de kans op een baan.

Maar mocht de leerling na het vso gebruik willen maken van verdere scholing in het kader van 'leven lang leren', dan geven behaalde certificaten uitsluitend over reeds verworven competenties of kennis. Van 'certificering' is sprake, als de leerling voldoet aan (h)erkenbare vereisten die door een externe instantie zijn vastgesteld. Dezelfde instantie waarborgt tevens de relevantie van de eisen voor de arbeidsmarkt of voor het maatschappelijk functioneren én de kwaliteit van toetsing/beoordeling van de leerling.

In het vso kan certificering flexibel worden ingezet. Leerlingen kunnen certificaten behalen die aansluiten bij hun mogelijkheden en keuzes en die tevens (h)erkenbaar zijn voor de arbeidsmarkt. In het project "Boris brengt je bij een baan" worden mogelijkheden verkend om op basis van de kwalificatiedossiers mbo op maat te certificeren (zie ook paragraaf 5.3).

#### *Kwalificatie*

In de aanbevelingen voor een Europees kwalificatie kader (EKK) wordt de een kwalificatie gedefinieerd als een formeel resultaat van een beoordelings- en validatieproces, dat wordt verworven wanneer een bevoegde instantie bepaalt dat de leerprestaties die een individu heeft bereikt, aan bepaalde eisen beantwoorden (Europese Gemeenschappen 2008).

Kwalificering veronderstelt summatieve beoordeling. Het is de meest formele vorm van het in beeld brengen van opbrengsten en tegelijk ook de minst flexibele vorm. Maatwerk is alleen mogelijk met betrekking tot de manier waarop de leerling opgeleid wordt (tijd, begeleiding, lesmateriaal et cetera). De kwalificering zelf vindt plaats aan de hand van door het ministerie van OCW vastgestelde kwalificatiedossiers en onder verantwoordelijkheid van een 'bevoegde instantie', zoals een ROC/AOC of kenniscentra. Een school voor vso is géén 'bevoegde instantie' in de zin zoals hierboven bedoeld. Maar door samenwerking met bevoegde partners kunnen vso-leerlingen wel gekwalificeerd worden, mits dat past bij hun ontwikkelingsperspectief en bij hun keuzes. Het *opleidingstraject* kunnen de leerlingen binnen of (deels) buiten het vso volgen, maar het '*beoordelings- en validatieproces*' vindt altijd plaats onder verantwoordelijkheid van een bevoegde partner.

Tabel 3 Functies en vormen van beoordeling.

<b>Functie van beoordeling</b>	<b>Wat?</b>	<b>Wanneer in vso?</b>	<b>Waar?</b>	<b>Beoordeling door...</b>	<b>Waarmee?</b>
Formatieve beoordeling.  Assessments <i>for</i> learning.  Tussentijdse evaluatie, verbetering van het leren.  Begeleidend.	Zo levensecht mogelijke taken.  Steeds complexere taken.  Steeds complexere situaties.	Korte cyclus; bij afronding van een beperkte 'onderwijs-eenheid'.	Fase 1: klaslokaal of praktijklokaal of buiten school.  Fase 2: (interne) stageplek.  Fase 3: stagebedrijf of instelling.	Leerling zelf; medeleerlingen; gasten; (vak)docent; werkbegeleider; stagedocent; docent van andere school.	Beoordelingslijsten.  Indicatoren.  Bij taal en rekenen tussentoetsen gekoppeld aan referentieniveaus.

Functie van beoordeling	Wat?	Wanneer in vso?	Waar?	Beoordeling door...	Waarmee?
Summatieve beoordeling.	Gestandaardiseerde taken, bijvoorbeeld 'centrale toets'.	Lange cyclus; bijvoorbeeld aan het einde van een fase.	Bij voorkeur in (stage)bedrijf.	Leerkracht van een andere school.	Gestandaardiseerde observatie; op basis van indicatoren.
Assessments of learning.	Proeve van bekwaamheid.	In ieder geval: bij certificering of kwalificering.	Indien niet mogelijk, dan werkpleksimulatie.	'Gecommitteerde'.	
Afsluitend.	Of performance assessment.			Externe examiner.	Bij taal en rekenen eindtoetsen gekoppeld aan referentieniveaus.
Certificerend;					
Kwalificerend					

#### *Profiel van de leerling*

Flexibiliteit en maatwerk zijn de kenmerken van bewijzen. Civiel effect en herkenbaarheid zijn de kenmerken van certificaten en kwalificaties. Het vso kan een brug slaan van de flexibele bewijzen naar de certificaten of kwalificaties met civiel effect. Dit kan door middel van doorlopende lijnen. De leerling kan op de bovengenoemde gebieden zijn leer- en ontwikkelingsopbrengsten in beeld brengen tot op het niveau dat, per transitiegebied, bij hem/haar past. Hierdoor ontstaat een 'profiel' van de prestaties en mogelijkheden van de leerling. Zo kan ook een brug geslagen worden tussen flexibiliteit en maatwerk (waar dat nodig is) naar meer herkenbaarheid en civiele waarde (waar dat mogelijk is). Deze gedachte sluit aan bij de actuele visie over een leven lang leren en doorstroommogelijkheden binnen de beroepskolom en vertaalt deze naar de 'onderkant' van de beroepskolom. Bewijzen, certificaten en kwalificaties komen altijd tot stand op basis van een beoordelingsprocedure of assessment.

### **5.3 Beoordeling ten behoeve van transitiegebied werk**

Ten behoeve van het transitiegebied werk, kan er sprake zijn assessments in oplopende 'moeilijkheid'. De leerling start bijvoorbeeld met bewijzen op school van het onder toezicht uitvoeren van eenvoudige taken in een gestructureerde omgeving. De leerling klimt op tot het voor hem/haar maximaal haalbare en gewenste niveau.

De bewijzen en certificaten kunnen bijvoorbeeld bestaan uit:

- Bewijzen voor het uitvoeren van (series) opdrachten in het praktijklokaal. Dit kan worden gekoppeld aan het transitiegebied wonen (voorbeeld: een gezonde maaltijd voor vier personen bereiden).
- Bewijzen voor schoolinterne stages (binnen de praktijksectoren) of tijdens arbeidstraining op school (voorbeelden: meewerken in de catering op school, schoolkantine; meewerken aan onderhoud van groenvoorzieningen rondom de school en dergelijke).
- Bewijzen voor bedrijfsstages; een mogelijk alternatief zijn bewijzen voor bedrijfsmatige simulatie op school. Deze zijn met name nodig in gesloten JJI inrichtingen.
- Herkenbare certificaten, zoals branche-erkende certificaten, NIL-certificaat, VCA.
- Certificaten op basis van "certificeerbare eenheden" of "eenheden met een beperkte kwalificeringsinhoud", náást de kwalificatiedossiers op niveau mbo-1 (entree kwalificatie), maar binnen de kwalificatiestructuur van het mbo.



- Volledige kwalificatie op mbo-niveau 1 (entree kwalificatie). Dit is alléén mogelijk indien ook aan de vereisten ten aanzien van taal, rekenen, leren, loopbaan, en burgerschap wordt voldaan. Deze optie valt formeel niet binnen het uitstroomprofiel Arbeidsmarkt. Door switchen naar het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs behoort het behalen van een diploma op niveau 1 eventueel wél tot de mogelijkheden.

Het merendeel van de leerlingen binnen het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt zal niet in staat zijn om een kwalificatie op niveau 1 te behalen. Het is echter goed mogelijk dat deze leerlingen wel onderdelen van één of meerdere kwalificatiedossiers kunnen behalen. Voor hen kan, in nauwe samenspraak met een werkgever, een haalbaar takenpakket worden samengesteld, waar bij de werkgever behoefte aan bestaat. Dit wordt 'job carving' genoemd. Door middel van een evc-traject bij een evc-erkende instantie zou daarmee een certificaat op maat, en mét civiel effect bereikt kunnen worden. Deze weg wordt experimenteel verkend in het project 'Boris brengt je bij een baan'.

Omwille van aansluitingsmogelijkheden bij toekomstige werkgevers en bij (eventuele) toekomstige vervolgopleidingen, is het van belang om bij de 'bewijzen voor arbeid' in een herkenbare mbo-taal te communiceren over de mogelijkheden van de leerling. De vso-kerndoelen bieden hiertoe mogelijkheden, omdat de kerndoelen ter voorbereiding op arbeid zijn gesteld in de taal van mbo kwalificatiedossiers.

De context waarbinnen de kerndoelen/competenties worden toegepast, kan omschreven worden aan de hand van de kerntaken en werkprocessen die in de kwalificatiedossiers worden vermeld.

## **5.4 Beoordeling ten behoeve van de transitiegebieden wonen, vrijetijdsbesteding en burgerschap**

### *Wonen en vrije tijd*

Voor de doelgroep van het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt is het zeer relevant om aan te tonen welke kennis, vaardigheden en competenties een leerling heeft ontwikkeld op gebied van wonen en vrije tijd. Het gaat met name om die leerlingen, die (mogelijk) worden geïndiceerd voor maatschappelijke ondersteuning, voor woonbegeleiding of een persoonsgebonden (zorg)budget. Deze begeleiding kan dan aansluiten bij de competenties die de leerling al ontwikkeld heeft tijdens de schoolloopbaan.

Er kan gedacht worden aan een doorlopende lijn, die begint met het bewijzen van het onder begeleiding/toezicht uitvoeren van zeer eenvoudige activiteiten rondom persoonlijke verzorging en voeding, huishoudelijk werk, eigen administratie, budgetteren en beheer van eigen financiën, reizen, ontspanning, cultuur, sport. De lijn eindigt met het zelfstandig plannen en uitvoeren van complexere activiteiten op deze gebieden. Hiermee is ook aangegeven dat de lijn niet leidt van bewijzen naar erkende certificaten, maar van bewijzen voor eenvoudige activiteiten naar complexe activiteiten. En van veel toezicht en begeleiding van de leerling naar steeds zelfstandiger handelen.

Ook zijn er *beoordelingsschalen* voor zelfredzaamheid bij wonen beschikbaar. Dergelijke bronnen kunnen worden benut om tot herkenbare bewijzen te komen, gericht op zelfredzaamheid bij wonen en vrije tijdsbesteding. De mate van zelfstandigheid dan wel de ondersteuningsbehoefte van de leerling bij wonen en vrije tijdsbesteding moet worden benoemd, waar dat van toepassing is.

### *Burgerschap*

Het bevorderen van 'actief burgerschap en sociale integratie' is een wettelijke taak van het onderwijs in het primair, speciaal en voortgezet onderwijs. Ook in de kerndoelen voor het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt is burgerschap verankerd, in het leergebied Mens en maatschappij.

Burgerschapscompetenties zijn niet eenvoudig op gestandaardiseerde wijze te meten en vast te leggen.

Dit blijkt bijvoorbeeld uit evaluaties van de MBO-Raad (2009). Het vastleggen van te behalen niveaus acht de MBO-Raad niet zinvol, onder andere omdat de toetsing/beoordeling in termen van waarneembaar gedrag grote problemen met zich mee blijkt te brengen. Het gaat immers om meer dan waarneembaar gedrag, namelijk om vooruitgang in ontwikkeling van houding en bewustwording van de rollen als burger en beroepsbeoefenaar. In het mbo-diploma wordt burgerschap vermeld, naast de kerntaken van het kwalificatiedossier, maar zonder verdere specificatie. Het vso kan naar analogie handelen.

Voor het vastleggen van burgerschapscompetenties kunnen vso-scholen denken aan het vullen van een portfolio met 'bewijzen' van wat een leerling gedaan of bereikt heeft. Hiervoor zijn enkele uitgewerkte voorbeelden beschikbaar die grotendeels aansluiten bij de kerndoelen voor dit uitstroomprofiel<sup>21</sup>.

## 5.5 Beoordeling ten aanzien van taal en rekenen/wiskunde

De kerndoelen voor het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt van de leergebieden Nederlandse taal en rekenen/wiskunde zijn zodanig opgesteld dat een functionele en beroepsgerichte invulling goed mogelijk is. Tevens zijn de kerndoelen in deze leergebieden zodanig geformuleerd dat het streven naar referentieniveau 1F/1S wordt ondersteund. In het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt bestaat er geen resultaatverplichting voor leerlingen om een bepaald referentieniveau te 'behalen'. Wel hebben scholen een inspanningsverplichting om toe te werken naar het referentieniveau 1F/1S.

*Op termijn worden ook vso-scholen verplicht om middels een leerlingvolgsysteem en/of toetsen, op betrouwbare en transparante wijze aan te geven, hoever een leerling is gevorderd in de richting van het voor hem/haar relevante referentieniveau.*

Zulke toetsen zijn op dit moment in ontwikkeling.

Ook is het mogelijk dat leerlingen met behulp van bewijzen in beeld brengen, welke taal- en rekentaken zij al beheersen *op weg naar* een niveau (zoals 1F). Deze taal- en rekentaken zullen functioneel moeten zijn en passen bij de voorbereiding op werken, wonen, vrije tijd en burgerschap.

Voor de inhoud en niveaubepaling van de referentieniveaus zie: [www.taalenrekenen.nl](http://www.taalenrekenen.nl)

### *Geen struikelblokken maar startblokken*

Door aanscherping van doelen en eisen voor taal en rekenen wordt er in het vso-veld weleens gewezen op het risico dat, tegen de uitdrukkelijke bedoeling in, drempels worden opgeworpen voor bepaalde doelgroepen. Anderzijds blijkt dat deelname aan het arbeidsproces en aan de maatschappij wel degelijk bepaalde functionele taal- en rekenvaardigheden vereist, ook op het niveau van ongeschoolde of laaggeschoolde arbeid. Deze basale vereisten moeten de leerlingen juist een goede start geven op de arbeidsmarkt.

<sup>21</sup>Zie bijvoorbeeld: *Leren, loopbaan en burgerschap in het praktijkonderwijs (deel 1, 2 en 3)*. Te downloaden via <http://jongeburgers.slo.nl/publicaties>; zie ook de burgerschaps-scan voor het primair onderwijs, via [www.cedgroep.nl](http://www.cedgroep.nl)

De 'onbedoelde' struikelblokken worden verlaagd als:

- Het referentieniveau 1F uitsluitend als streefniveau wordt gehanteerd voor leerlingen die direct worden toegeleid naar arbeid.
- Het referentieniveau 1F als eis kan worden gehanteerd voor leerlingen die een kwalificatie op niveau mbo-1 of aka nastreven <sup>22</sup>.
- De bewijzen in kleine stappen worden opgebouwd (tussendoelen bepalen, formatieve beoordeling).
- De wijze van beoordeling functioneel is ingevuld binnen contexten van werken, wonen, vrije tijd en burgerschap.

Dit laatste is van belang omdat de leerresultaten van een leerling op het gebied van taal en rekenen wel geduid moeten kunnen worden door werkgevers en andere ketenpartners. Wat betekent een bepaald resultaat voor het functioneren op de werkplek? Voor de zelfstandigheid en zelfredzaamheid?

Uiteindelijk gaat het erom, hoe efficiënt leerlingen hun taal- en rekenvaardigheden kunnen *gebruiken*. Daarom is het wenselijk om een deel van deze vaardigheden óók *integraal te beoordelen*, binnen bewijzen voor (taken op het gebied van) werken, wonen, vrije tijd en burgerschap.

## 5.6 Samenvatting en aanbevelingen gericht op beoordeling op maat

In het kader van opbrengstgericht werken is het wenselijk om de resultaten van leren en ontwikkeling voor alle transitiegebieden inzichtelijk te maken. In het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt kan daarbij niet worden 'teruggevallen' op landelijke examens zoals in het voortgezet onderwijs. Passende vormen van beoordeling van de leerlingen ('op maat') zijn daarom noodzakelijk. Deze passeren de revue in dit hoofdstuk. Op basis daarvan worden de volgende aanbevelingen gedaan:

18. *Zet beoordeling van leerlingen procesmatig en planmatig op, en sluit daarbij aan bij de (drie) fases van het onderwijs.*

Tabel 3 kan worden gebruikt als leidraad.

19. *Maak onderscheid tussen functies van beoordeling:*

Onderscheid formatief (tussentijds, begeleidend) en summatief (certificerend, afsluitend) beoordelen.

20. *Maak onderscheid tussen vormen van afronding en zet deze gericht in:*

- bewijs (flexibel, maatwerk, schoolgebonden, geen civiel effect);
- certificaat (door externe instantie opgesteld, externe beoordeling; met civiel effect);
- kwalificatie (op basis van landelijk geldende kwalificatiedossiers; met landelijk civiel effect).

21. *Beoordeel leerlingen mede op basis van realistische reeksen opdrachten, taken of prestaties.*

Hiervoor worden in hoofdstuk 5 voorbeelden gegeven. Zorg dat deze opdrachten zo levensecht mogelijk zijn. Bouw de reeksen op, zodat de taken en/of de uitvoeringssituaties steeds complexer worden.

<sup>22</sup>Wat betreft de summatieve beoordeling, kunnen vso-scholen gebruik (blijven) maken van de IVIO-examens voor taal en rekenen. Deze zijn door IVIO-examenbureau vergeleken met de referentieniveau's. Vooralsnog gaat IVIO uit van de vergelijking: KSE 2 = 1F. Dat betekent dat leerlingen niveau 1F hebben bereikt als ze IVIO-examens halen op niveau KSE 2.

22. *Ga bij de beoordeling van de praktische opdrachten of prestaties analytisch te werk.*
- Gebruik meerdere indicatoren (beoordelingspunten) om tot een eindoordeel te komen.
  - Betrek de kerndoelen ter voorbereiding op arbeid, met name kerndoel 3 en 4 bij het opstellen van de indicatoren.
  - Bespreek de indicatoren van tevoren met de leerling(en).
23. *Maak voor het aantonen van leeropbrengsten bij taal en rekenen gebruik van twee vormen:*
- Integrale beoordeling in levensechte taken, zoals bedoeld in aanbeveling 20; aan de hand van zulke taken kan de docent beoordelen of de leerling taal- en rekenvaardigheden in relevante praktische situaties functioneel kan gebruiken.
  - Gestandaardiseerde voortgangs- en/of eindtoetsen; zet deze in om vaardigheden op een meer betrouwbare manier te meten waar dat nodig c.q. vereist is.

## 6. Afronding met getuigschrift en transitiedocument

Het wetsvoorstel kwaliteit (v)so regelt dat vso-leerlingen in de uitstroomprofielen Arbeidsmarkt en Dagbesteding bij het verlaten van de vso-school een getuigschrift en een overgangsdokument ontvangen. Dit zogenoemde transitiedokument bevat informatie over kennis, vaardigheden, mogelijkheden en beperkingen van de leerling. Het biedt de toekomstige werkgever en/of zorginstelling ook inzicht in de ondersteuning die de leerling nodig heeft om zo goed mogelijk te kunnen participeren. Het bevoegd gezag stelt het dokument op en het wordt uitgereikt aan de leerling en/of zijn ouders. Zij bepalen of zij het dokument, dan wel een deel daarvan, ter beschikking stellen aan vervolgonderwijs, werkgever of zorginstelling. Voor het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs gaat deze verplichting vooralsnog niet gelden. De gedachte is dat in dit uitstroomprofiel het onderwijskundig rapport de rol vervult van overgangsdokument tussen het vso en vo of mbo. Scholen kunnen er wél voor kiezen om toch ook een transitiedokument op te stellen, waarvan dan het onderwijskundig rapport een onderdeel kan zijn.

Het transitiedokument vormt de neerslag van een transitieproces dat de leerling heeft doorlopen en waarbij transitiebegeleiding heeft plaatsgevonden. Het transitieproces omvat alle gebieden van het toekomstperspectief waar het onderwijs op gericht is: (verder) leren, werken, wonen, vrije tijd en burgerschap.

Doel van het onderwijs is in het algemeen dat de leerling een zo groot mogelijke zelfstandigheid en redzaamheid ontwikkelt in elk van deze transitiegebieden. Ondersteuning en zorg kunnen daarbij de redzaamheid vergroten, en worden in transitie meegenomen.

Aangezien in het transitiedokument wordt aangegeven wat de leerling heeft bereikt op alle bovengenoemde transitiegebieden, is er nauwe relatie met de manier waarop in het onderwijs de resultaten van leren en ontwikkeling worden bijgehouden en vastgelegd door de school. Daarvoor zal op termijn een leerlingvolgsysteem verplicht zijn. Het opbouwen van een portfolio door en samen met de leerling is een vorm van vastleggen van resultaten, waarvoor de leerling steeds meer zelf de verantwoordelijkheid draagt.

Ook na de feitelijke overgang van school naar een vervolgsituatie kán de school een rol spelen, bijvoorbeeld door het bieden van nazorg of ondersteuning door educatie. De afspraken die daarover worden gemaakt, kunnen dan ook in het transitiedokument worden vastgelegd.

Afhankelijk van de uitstroombestemming en de mogelijkheden van de leerlingen krijgen deze transitiegebieden en daarbij benodigde ondersteuning een specifieke individuele inkleuring en niveau.

In het volgende hoofdstuk wordt eerst het vso-getuigschrift behandeld (paragraaf 6.1) en vervolgens het transitiedokument (paragraaf 6.2). Aan de orde komen de functies en enkele adviezen voor de inhoudelijke opzet.

### 6.1 Vso-getuigschrift

In de concept Memorie van Toelichting bij het wetsvoorstel kwaliteit (v)so (september 2010) wordt het volgende toegelicht:

- Het vso-getuigschrift heeft niet het civiel effect van een diploma, maar heeft wel waarde voor de leerling.
- Het model voor het vso getuigschrift wordt vastgesteld door de minister.
- De vso-school reikt een getuigschrift uit aan leerlingen die het vso hebben afgerond.

### *Functies van het vso-getuigschrift*

Het getuigschrift heeft twee belangrijke functies. Ten eerste is het voor de leerling een officiële erkenning van het doorlopen van de vso-schoolloopbaan. Deze functie vraagt om een mooie vormgeving van dit document, met uitstraling. Ten tweede heeft het getuigschrift een informerende functie. Zo vermeldt het getuigschrift waar de leerling aan gewerkt heeft. Het gaat om de hoofdlijnen van het onderwijsaanbod, niet om behaalde resultaten. Voor vermelding van resultaten bevat het getuigschrift een verwijzing naar het transitiedocument en, waar dat van toepassing is, naar landelijk erkende (deel)certificaten.

Schoolcertificaten of andere certificaten die geen landelijke erkenning genieten, horen in het transitiedocument.

Hieronder is voorbeeldmatig weergegeven, hoe 'de achterkant' van het getuigschrift ingevuld kan worden.

Voorbeeld 'achterkant' Getuigschrift vso Arbeidsmarkt

#### **De leerling heeft gewerkt aan:**

##### **Leergebieden**

Nederlandse taal en communicatie

Rekenen-wiskunde

Engels

Mens en maatschappij

Mens natuur techniek

Culturele oriëntatie en creatieve expressie

Bewegen en sport

##### **Leergebiedoverstijgende doelen**

Leren leren (op de werkplek)

Leren taken uitvoeren

Leren functioneren in sociale situaties

Ontwikkelen van een persoonlijk toekomstperspectief

##### **Vorbereiding op arbeid in de sector(en) of branche(s)**

<in te vullen door de school >

##### **(\*) Stages**

<in te vullen door de school>

##### **Competenties voor arbeid:**

Verkenning van werkvelden en beroepen

Vaardigheden om werk te verwerven, te behouden en van werk te veranderen

Algemene competenties voor arbeid

Specifieke beroepscompetenties in de gekozen sector of branche.

##### **(\*\*) De leerling heeft de volgende landelijk erkende certificaten behaald:**

<in te vullen door de school>

**Voor overige resultaten van leren en ontwikkeling wordt verwezen naar het transitiedocument en - waar dat van toepassing is - naar het portfolio van de leerling.**

- (\*) Bij stages worden externe (bedrijfs-)stages vermeld. Dat ligt anders voor leerlingen:
- die vanwege hun ontwikkeling weinig toekomen aan externe stages;
  - óf die in een gesloten inrichting zijn geplaatst, zoals JJI.
- Voor deze leerlingen kunnen (school-)interne stages een vervanging zijn voor bedrijfsstages.
- (\*\*) Hier worden landelijk erkende certificaten vermeld, bijvoorbeeld een NIL las-certificaat, VCA-certificaat, branche-erkende landelijke certificaten en andere. Een certificaat is een 'extern' bewijs dat de leerling een aantal vaardigheden en competenties heeft verworven (zie paragraaf 5.2). We spreken van 'certificering', als de leerling voldoet aan (h)erkenbare vereisten die door een externe instantie zijn vastgesteld. Dezelfde instantie waarborgt tevens de relevantie van de eisen voor de arbeidsmarkt of voor het maatschappelijk functioneren én de *kwaliteit* van toetsing/beoordeling van de leerling.
- Aan COLO<sup>23</sup> is gevraagd, een lijst van dergelijke landelijk erkende certificaten op te stellen en actueel te houden. Er loopt een experiment (project 'Boris brengt je bij een baan') om de mogelijkheden voor landelijk erkende certificaten uit te breiden.

## 6.2 Transitie en transitiedocument

Transitie maakt deel uit van het ontwikkelingsproces van de leerling in de richting van het (leren) participeren op de arbeidsmarkt en in de maatschappij. We spreken over de transitiegebieden werken, wonen, vrije tijd en burgerschap. De leerling doorloopt het transitieproces onder begeleiding en op planmatige wijze. Veel vso-scholen werken al met transitieplannen. Voorbeelden van transitieplannen zijn ontsloten op de website [www.hetkan.info/toolbox/transitie](http://www.hetkan.info/toolbox/transitie).

Het transitieproces binnen het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt leidt ertoe dat de leerling bij schoolverlaten zo goed mogelijk is toegerust voor toekomstige participatie op de arbeidsmarkt en in de maatschappij.

### **Het transitiedocument**

*In het wetsvoorstel kwaliteit (v)so wordt bepaald dat*

- *Het bevoegd gezag, na overleg met de directeur, het onderwijzend personeel en de commissie voor begeleiding, een transitiedocument opstelt ten behoeve van het uitoefenen van een functie op de arbeidsmarkt.*
- *Het document wordt bij afronding van het onderwijs verstrekt aan de leerling en zijn ouders. Deze bepalen zelf of zij het transitiedocument daadwerkelijk ter beschikking stellen aan werkgever of zorginstelling.*

De wetgever hecht, volgens de concept Memorie van Toelichting (september 2010) op de wet kwaliteit (v)so, aan dit document de volgende betekenissen:

- Het transitiedocument heeft als doel, de leerling bij verlaten van het vso uitstroomprofiel Arbeidsmarkt en een extra steun in de rug te geven bij hun vervolgstap naar de arbeidsmarkt of dagbesteding.
- Het transitiedocument bevat informatie over kennis, vaardigheden, houding en de ondersteuningsbehoefte die de leerling (na schoolverlaten) heeft.
- Voor het transitiedocument wordt vooralsnog geen model vastgesteld. Bij algemene maatregel van bestuur kunnen nadere voorschriften omtrent het overgangsdokument worden gegeven.

<sup>23</sup> COLO is de koepelorganisatie van 17 samenwerkende kenniscentra beroepsonderwijs-bedrijfsleven.

Maar eerst is de sector zelf aan zet om te komen tot meer convergentie. De PO-Raad heeft het op zich genomen om een landelijk format voor het transitiedocument te ontwikkelen. Dit wordt afgestemd op het wetsvoorstel kwaliteit (v)so, op Europese ontwikkelingen en op het participatieplan van het UWV. De resultaten worden onder meer gepubliceerd op [www.hetkan.info](http://www.hetkan.info)

### ***Functie Transitiedocument***

Het transitiedocument vormt de neerslag van een transitieproces dat de leerling heeft doorlopen en waarbij transitiebegeleiding heeft plaatsgevonden. In die zin is het transitiedocument:

- Een document waarmee school en leerling communiceert met de 'vervolgsituatie' en de ketenpartners (zoals werkgevers, UWV, MEE, zorgaanbieders).
- Een informatievoorziening met betrekking tot de ondersteuningsbehoefte of begeleidingsbehoefte van de leerling.
- Een document dat voor leerling en ouders aangeeft welke resultaten voor de verschillende transitiegebieden zijn bereikt.

Het Transitiedocument moet enerzijds gericht zijn op de vervolgsituatie, en dus gesteld zijn in de taal die de vervolgsituatie begrijpt; dus vooral de werkgevers, re-integratie functies, woon-/zorginstellingen. Het is een middel om te communiceren met deze gebruikers. Het moet ook duidelijk maken dát en hoe 'de vervolgsituatie' betrokken is geweest bij het transitieproces.

Maar anderzijds moet het transitiedocument gericht zijn op de jongere zelf. Het moet tevens een document zijn waarin de jongere in begrijpelijke taal kan terugvinden waar hij allemaal aan gewerkt heeft en met welk resultaat.

Naarmate de leerling meer betrokken is geweest bij het maken van keuzes in het hele transitieproces, zal de leerling zichzelf meer eigenaar van het transitiedocument voelen. Uiteindelijk beslist de leerling zelf, aan wie hij (delen van) het transitiedocument laat zien. Van belang is ook dat er "warme overdracht" plaatsvindt tussen school en werk in de door de leerling gekozen specifieke functie. De warme overdracht maakt deel uit van het transitieproces.

### ***Bescherming privacy***

Het transitiedocument mag geen gegevens bevatten die in strijd zijn met de Wet Bescherming Persoonsgegevens. De school moet een regeling vaststellen, hoe men omgaat met het verzamelen, het verwerken en de bescherming van persoonsgegevens van ouders en leerlingen. Hierbij valt te denken aan gegevens uit het leerlingvolgsysteem, het ontwikkelingsperspectief, het transitiedocument en de overdracht naar en aanleveren van gegevens aan vervolgschool, werkgever of zorginstelling.

De leerling en/of de ouders dienen altijd geïnformeerd te worden over het verzamelen, verwerken en delen van hun persoonsgegevens. De school moet hun toestemming hebben. De medezeggenschapsraad, oudergeleding, heeft instemmingsrecht bij het opstellen van een regeling die deze zaken regelt.

### ***Samenhang tussen transitiedocument, portfolio en LVS***

Idealiter is het transitiedocument een bondige, overzichtelijke samenvatting van de portfolio van de leerling en/of van de gegevens in het LVS. Het transitiedocument bevat ook een uitstroom- of doorstroomadvies van de vso-school.



Het veld heeft behoefte aan handreikingen hoe de verschillende informatiestromen met elkaar in samenhang kunnen worden gebracht en kunnen worden georganiseerd in samenwerking met de verschillende ketenpartners. Met ketenpartners worden bijvoorbeeld bedoeld: UWV, MEE, zorgaanbieders, organisaties die verantwoordelijk zijn voor indicering, en anderen.

### **Inhoud transitiedocument**

Veldvertegenwoordigers hebben ervoor gepleit om het transitiedocument uit te splitsen in afzonderlijke delen voor de verschillende transitiegebieden:

- A. werken
- B. wonen en vrije tijd
- C. burgerschap
- D. leergebieden taal en rekenen (optioneel: andere leergebieden, waaronder Engels).

Om de integraliteit te weerspiegelen, worden de transitiegebieden in één document opgenomen, maar wel op verschillende bladen/bladzijden. Zodoende kan de leerling zelf beslissen welk deel (bladzijden) van het document hij/zij aan wie wil laten zien aan derden. Het is ook wenselijk dat de betrokkenheid van de ketenpartners in de 'vervolgsituatie' wordt benoemd.

Bovendien worden minimaal de leerresultaten op het gebied van Nederlandse taal en rekenen-wiskunde opgenomen in het transitiedocument. Het onderwijs heeft immers de wettelijke taak om op een transparante en inzichtelijke wijze te rapporteren over de vorderingen op het gebied van taal en rekenen (zie ook hoofdstuk 5). Hieronder volgen, per transitiegebied, voorstellen en adviezen met betrekking tot de opbouw en inhoud van het transitiedocument.

#### **A. Transitiegebied werken**

De volgende kernvragen dienen in dit in dit deel van het transitiedocument te worden beantwoord.

Wat heeft de jongere tot nu toe bereikt, wat kan hij/zij laten zien?

Hoe informeer je toekomstige werkgever(s) en/of re-integratie organisaties daarover?

De persoonlijke kwaliteiten en keuzes van de leerling moeten er duidelijk uitkomen.

Formuleer kernaandachtspunten zoals: tempo, initiatief, contact, concentratie, zelfstandigheid, behoefte aan structuur.

#### **Aanbeveling**

*23. Beschrijf in het transitiedocument richting werk wat de leerling heeft bereikt en/of nodig heeft ten aanzien van de volgende aandachtspunten:*

- werkveld- en beroeporiëntatie
- stages
- werkprocessen beroep
- ontwikkelde competenties
- certificaten
- specifieke behoeften met betrekking tot randvoorwaarden op de werkplek
- ondersteuningsbehoefte bij werk
- uitstroomperspectief naar werk.

De aandachtspunten worden hieronder achtereenvolgens toegelicht.

#### **Werkveld- en beroeporiëntatie**

- Benoem de wijze waarop de leerling heeft gewerkt aan de verkenning van arbeids-/beroepsmogelijkheden (in de eigen regio) en de resultaten ervan.
- Hoe is het beroepskeuzeproces verlopen en wat zijn de uitkomsten?
- Overzicht van oriënterende stages/werkervaringsplaatsen.

Voor gedetailleerde informatie kan eventueel worden verwezen naar het portfolio.

### **Stages**

Breng hier het hele stagetraject in beeld dat de leerling gevolgd heeft. We spreken dan over school-interne stages, oriënterende stages (of snuffelstages), arbeidsvoorbereidende (externe) bedrijfsstages, plaatsingsstages.

Benoem:

- soort stages, in welk bedrijf
- de uitgevoerde werkzaamheden per stage en
- de resultaten.

Voor gedetailleerde informatie kan eventueel worden verwezen naar een portfolio.

### **Werkprocessen beroep**

Benoem resultaten per werkproces, dat kan in verschillende opleidingsniveaus zijn.

Toelichting: Een werkproces wordt als kenmerkend herkend in de beroepspraktijk.

In de kwalificatiedossiers mbo is een werkproces een afgebakend geheel van beroepshandelingen binnen een kerntaak, met een begin, een eind en een resultaat.

Voor gedetailleerde informatie kan eventueel worden verwezen naar een portfolio.

### **Ontwikkelde competenties**

Geef aan, welke algemene competenties voor arbeid de leerling ontwikkeld heeft; deze zijn immers nodig om de werkprocessen uit te kunnen voeren.

De algemene competenties zijn (zie kerndoel 3, voorbereiding op arbeid):

- samenwerken
- instructies en procedures opvolgen
- doelmatig inzetten van materialen en middelen
- eigen werkzaamheden plannen en organiseren
- kwaliteit leveren
- ethisch en integer handelen
- omgaan met veranderingen en aanpassen
- omgaan met druk en tegenslag.

Benoem tevens specifieke beroepscompetenties in de gekozen sector of branche

Voor gedetailleerde informatie kan eventueel worden verwezen naar een portfolio.

### **Certificaten**

Herhaal hier nog eens de eventueel behaalde landelijk erkende certificaten. Voeg eventueel behaalde school- of regionale certificaten toe.

### **Specifieke behoeften met betrekking tot de randvoorwaarden op de werkplek**

Benoem randvoorwaardelijke behoeften van de leerling, zoals aantal uren per week, aantal dagen per week, regelmatig of onregelmatig werk, binnen- of buitenwerk, maximale reistijd, vervoermiddel.

### **Ondersteuningsbehoefte**

Benoem materiële ondersteuningsbehoefte, zoals benodigde aanpassingen van de werkplek en/of hulpmiddelen. Benoem sociale ondersteuningsbehoefte, zoals jobcoaching.

### **Uitstroomadvies naar werk**

Hieronder worden conclusies verbonden aan de resultaten van leren en ontwikkeling die de leerling heeft laten zien. Op basis daarvan formuleert de school, bij voorkeur in samenspraak met de reeds betrokken ketenpartners, een uitstroomadvies richting werk.

**Datum en handtekeningen:**

- school
- leerling (bij minderjarige of niet-handelingsbekwame leerlingen: ouder/verzorger).

**B. Transitiegebied wonen en vrije tijd**

Wat heeft de jongere tot nu toe bereikt, laten zien? Welke ondersteuning heeft de jongere nodig? Scholen verschillen in de nadruk die zij willen leggen op de transitiegebieden wonen en vrije tijd en ze verschillen in de mate waarin ketenpartners (zoals MEE) hier al bij worden betrokken.

**Aanbeveling**

24. Beschrijf in het transitiedocument richting wonen en vrije tijd wat de leerling heeft bereikt en/of nodig heeft ten aanzien van de onderstaande aandachtspunten. Benoem per punt de competenties van de leerling, waaronder de sociale en communicatieve competenties, de mate van zelfstandigheid en de eventuele ondersteuningsbehoefte of begeleidingsbehoefte. Voor meer details kan worden verwezen naar een portfolio.

- zorg voor de voeding (kerndoel 1 en 2 MNT);
- zorg voor de eigen gezondheid (kerndoel 1 en 2 MNT);
- beheer van eigen financiën en administratie (\*) (kerndoel 2 M&M);
- mobiliteit, waaronder reizen woon-werkverkeer (kerndoel 3 M&M);
- zorg voor de persoonlijke hygiëne en kleding (kerndoel 1 en 2 MNT);
- zorg voor de woonomgeving (schoonmaken, technisch onderhoud, kerndoel 1,2 8, MNT);
- zorg voor planten en dieren in de eigen woonomgeving (kerndoel 4 MNT);
- invulling van vrije tijd (kerndoel 5 M&M, i.c.m. andere leergebieden).

(\*) Hierbij is van belang of de leerling wettelijk handelingsbekwaam is.

**Aanbeveling**

25. Omschrijf het uitstroomperspectief naar wonen en vrije tijd.

Verbind conclusies aan de resultaten die de leerling heeft laten zien bij de voorbereiding op wonen en vrije tijd. Formuleer op basis daarvan een uitstroomperspectief, in samenspraak met leerling, ouders en de reeds betrokken ketenpartners. Zorg voor ondertekening door school en leerling.

**C. Transitiegebied burgerschap**

Kernvragen: Wat heeft de jongere tot nu toe bereikt, laten zien? Welke ondersteuning heeft de jongere nodig? Het transitiegebied Burgerschap in het vso heeft in ieder geval betrekking op de rol als (kritisch en bewust) consument (kerndoel 1 M&M) en de rol als actief burger in een democratische rechtsstaat (kerndoel 6 en 7 M&M).

**Aanbeveling**

26. Beschrijf in het transitiedocument richting burgerschap wat de leerling heeft bereikt en/of nodig heeft ten aanzien van de onderstaande aandachtspunten. Benoem per punt de competenties van de leerling, waaronder de sociale en communicatieve competentie, de mate van zelfstandigheid en de eventuele ondersteuningsbehoefte of begeleidingsbehoefte. Voor meer details kan worden verwezen naar een portfolio.

- de rol als (kritisch en bewust) consument (kerndoel 1 M&M);
- de rol als actief burger in een democratische rechtsstaat (kerndoel 6 en 7 M&M).

Bewijzen van resultaten in het transitiegebied burgerschap zijn onder meer relevant voor leerlingen die een mbo-1 kwalificatie kunnen behalen. In de kwalificatiedossiers van de mbo wordt gesproken over:

- Economisch burgerschap: functioneren als werknemer en als kritisch consument.  
*NB: In het vso is het functioneren als werknemer ondergebracht in het transitiegebied Werken. Het functioneren als (kritisch) consument kan in het vso onder burgerschap worden gerangschikt.*
- Politiek burgerschap: participeren bij overleg en besluitvorming
- Sociaal burgerschap: participeren in sociale verbanden
- Vitaal burgerschap: verantwoordelijkheid nemen voor gezondheid en welzijn.  
*NB: in het vso is het zorgen voor de eigen gezondheid en welzijn ondergebracht in het transitiegebied Wonen. Dat hoeft hier niet nog eens terug te komen.*

Al deze aspecten van burgerschap komen terug in het transitiedocument van het vso, maar zijn iets anders geordend.

## **D. Leergebieden**

De vso-school krijgt de wettelijke opdracht om leerresultaten op gebied van taal en rekenen in beeld te brengen met behulp van valide en betrouwbare instrumenten (hoe ver is de leerling gekomen op weg naar het streefniveau (1F/1S). Zulke instrumenten dienen ontsloten en/of ontwikkeld te worden.

### **Aanbeveling**

27. Neem in het Transitiedocument leerresultaten op met betrekking tot de leergebieden

- Nederlandse taal en communicatie (verplicht);
- rekenen en wiskunde (verplicht);
- Engels (kan optioneel worden opgenomen).

De leerresultaten moeten valide en betrouwbare gegevens bevatten. Tegelijkertijd moeten ze duidelijk en herkenbaar zijn voor ketenpartners zoals werkgevers en anderen.

De resultaten van alle andere leergebieden zijn, als het goed is, terug te vinden in de transitiegebieden werken, wonen, vrije tijd en burgerschap.

## **6.3 Aanbevelingen gericht op het transitiedocument**

De aanbevelingen 23 t/m 27 zijn opgenomen in de tekst van hoofdstuk 6. Zie aldaar.

# Bijlagen

- A. Voorstel Kerndoelen vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt
- B. Literatuur en bronnen
- C. Lijst van betrokken werkgroepleden en geraadpleegde experts
- D. Schema's indelingsvoorstel naar uitstroomverwachting/ontwikkelperspectief voor Dagbesteding (D) en Arbeidsmarkt (A)



# A. Voorstel Kerndoelen vso uitstroomprofiel Arbeidsmarkt

## **Leergebiedoverstijgende kerndoelen**

- Leren leren
- Leren taken uitvoeren
- Leren functioneren in sociale situaties
- Ontwikkelen van een persoonlijk toekomstperspectief

## **Legebiedspecifieke kerndoelen uitstroomprofiel Arbeidsmarkt**

1. Nederlandse taal en communicatie
2. Engels
3. Friese taal en cultuur (voor vso in Fryslân)
4. Rekenen en wiskunde
5. Mens, natuur en techniek
6. Mens en maatschappij
7. Culturele oriëntatie en creatieve expressie
8. Bewegen en sport

## **Kerndoelen Voorbereiding op arbeid**





# Leergebiedoverstijgende kerndoelen voor het vso

## Karakteristiek

De leergebiedoverstijgende kerndoelen in het voortgezet speciaal onderwijs richten zich op het functioneren van jongeren op de gebieden leren, werken, burgerschap, wonen en vrije tijd. Er is aandacht voor het aanleren van kennis en vaardigheden, maar evenzeer voor de ontwikkeling van sociale, communicatieve en emotionele aspecten.

De leergebiedoverstijgende kerndoelen betreffen vier thema's:

1. Leren leren.
2. Leren taken uitvoeren.
3. Leren functioneren in sociale situaties.
4. Ontwikkelen van een persoonlijk toekomstperspectief.

### *Leren leren*

Bij veel leerlingen in het voortgezet speciaal onderwijs vraagt het ontwikkelen van een open en flexibele leerhouding en het leren toepassen van leerstrategieën veel aandacht. Het leren (mede)verantwoordelijkheid nemen voor het leerproces en het actief werken aan de eigen ontwikkeling en met zelfvertrouwen kennis opbouwen is belangrijk.

### *Leren taken uitvoeren*

Leerlingen leren, zo planmatig, methodisch en zelfstandig mogelijk, taken uit te voeren en hierbij zo nodig hulp te vragen. Het doel is een zo groot mogelijke zelfstandigheid en eigen regie van de leerling. Voor een deel van de leerlingen geldt dat de zelfredzaamheid blijvend (intensieve) aandacht vraagt. Het verder optimaliseren en geïntegreerd gebruiken van de zintuiglijke en motorische mogelijkheden kan hieronder vallen.

### *Leren functioneren in sociale situaties*

De beperking en/of problematiek van leerlingen in het voortgezet speciaal onderwijs maakt dat bepaalde competenties, met name op sociaal, emotioneel en communicatief gebied, niet door iedereen als vanzelf worden ontwikkeld of kunnen worden geleerd. De verdere ontwikkeling van deze competenties in allerlei contexten vraagt extra aandacht.

### *Ontwikkelen van een persoonlijk toekomstperspectief.*

Leerlingen in het voortgezet speciaal onderwijs worden zich enerzijds bewust van hun kracht en kwaliteiten en leren anderzijds omgaan met hun beperkingen. Het ontwikkelen van een positief zelfbeeld en een realistische kijk op de eigen toekomstmogelijkheden vormen cruciale doelen.

Leerlingen oriënteren zich hierbij:

- op zichzelf, hun eigen wensen en voorkeuren;
- op ontwikkelingsmogelijkheden;
- op de wereld van opleidingen, werk en/of dagbesteding;
- op mogelijkheden en wensen met betrekking tot burgerschap, wonen en vrije tijdsbesteding.

De leergebiedoverstijgende kerndoelen zijn hetzelfde voor alle drie de uitstroomprofielen: Vervolgonderwijs, Arbeidsmarkt en Dagbesteding. Zij zijn globaal geformuleerd zodanig dat, afhankelijk van het uitstroomprofiel en de doelgroep, verschillende uitwerkingen mogelijk zijn. Uitwerkingen kunnen verschillen voor wat betreft het niveau en de context waarin het kerndoel

gestalte krijgt. De mate van zelfstandigheid en planmatigheid die bij elk kerndoel nagestreefd kan worden en het type en de hoeveelheid ondersteuning die nodig is, zullen per uitstroomprofiel, maar ook per leerling sterk variëren. Vaak zal bij de concretisering van een kerndoel in leeractiviteiten maatwerk nodig zijn. Soms zal duidelijk zijn dat een leerling het maximum haalbare bij een kerndoel is bereikt en zal de aandacht uitgaan naar uitbreiding op andere (compenserende) gebieden.

In het *uitstroomprofiel Vervolgonderwijs* kunnen eisen aan de leerlingen worden gesteld als het gaat om de planmatigheid bij het leren en handelen. Dit geldt bijvoorbeeld voor het zelfstandig kiezen en toepassen van leer- en zoekstrategieën en het inzetten van taal-, reken- en ICT-vaardigheden. De eisen die in dit profiel worden gesteld aan het initiatief, het overzicht, het tempo en de nauwkeurigheid van leerlingen bereiden voor op exameneisen en instroomeisen van het vervolgonderwijs. Ook mag in dit profiel van leerlingen worden verwacht dat zij kritisch kunnen reflecteren op leer- en werkprocessen, op sociale interacties en op de eigen rol in diverse sociale situaties. De mate waarin leerlingen zich kunnen inleven en rekening kunnen houden met andermans gevoelens en meningen zal echter ook afhankelijk zijn van de eventuele sociale beperking van de leerling.

Het ontwikkelen van een persoonlijk toekomstperspectief zal in dit profiel gericht zijn op de keuze voor een vervolgopleiding die past bij de individuele wensen, mogelijkheden en beschikbare ondersteuning. Ook de reflectie op realiseerbare woonsituaties en vrije tijdsbesteding maakt onderdeel uit van het toekomstperspectief in dit uitstroomprofiel.

In het *uitstroomprofiel Arbeidsmarkt* kunnen eisen aan de leerlingen worden gesteld als het gaat om de planmatigheid bij het leren en handelen. Dit geldt bijvoorbeeld voor het leren toepassen van leer- en zoekstrategieën en het inzetten van taal-, reken- en ICT-vaardigheden. De eisen die in dit profiel worden gesteld aan het initiatief, het overzicht, het tempo en de nauwkeurigheid van leerlingen bereiden voor op de (toekomstige) rol van werknemer in arbeidsorganisaties en op zo zelfstandig mogelijk wonen, vrije tijdsbesteding en burgerschap. Ook mag in dit profiel van leerlingen worden verwacht dat zij leren reflecteren op de eigen rol in leer- en werkprocessen en in diverse sociale situaties. De mate waarin leerlingen zich kunnen inleven en rekening kunnen houden met andermans gevoelens en meningen zal echter ook afhankelijk zijn van de eventuele sociale beperking van de leerling.

Het ontwikkelen van een persoonlijk toekomstperspectief zal in dit profiel gericht zijn op de keuze voor een plek op de arbeidsmarkt die past bij de individuele wensen, mogelijkheden en beschikbare ondersteuning. Ook de reflectie op realiseerbare woonsituaties en vrije tijdsbesteding maakt onderdeel uit van het toekomstperspectief in dit uitstroomprofiel.

In het *uitstroomprofiel Dagbesteding* worden de leergebiedoverstijgende doelen ingevuld vanuit de mogelijkheden en het perspectief van de leerling. Hierbij is belangrijk om bij de vier genoemde thema's aandacht te geven aan wat de ontwikkeling van leerling op dat vlak kan stimuleren. Uitgangspunt is niet het benadrukken wat niet lukt, maar het ontdekken wat wel mogelijk is en daaruit een positief en reel zelfbeeld te ontwikkelen. Bij 'leren leren' zal de aandacht vooral gericht zijn op leren door doen en het stimuleren van activiteiten die de ontwikkeling bevorderen. Leerlingen leren omgaan met het eigen leervermogen en leren hoe taken zelfstandig of met ondersteuning kunnen worden aangepakt. Dit staat mede in het licht van het persoonlijk toekomstperspectief van de leerlingen op het gebied van wonen, werk en dagactiviteiten, vrijetijdsbesteding, burgerschap en persoonlijke ontwikkeling.

Burgerschap komt voor deze doelgroep neer op zo maximaal mogelijk participeren in de nabije sociale omgeving en hetzelfde geldt voor de andere transitiegebieden. Voor de doelgroep van het uitstroomprofiel Dagbesteding is dat zeer divers, gezien de grote verschillen tussen leerlingen in hun mogelijkheden en beperkingen. Het gaat om maatwerk. Dat geldt ook voor de

wijze waarop de leergebiedoverstijgende kerndoelen worden uitgewerkt en in het programma worden geïntegreerd.

Bij elk van de elf leergebiedoverstijgende kerndoelen wordt een uitwerking gegeven in de vorm van voorbeelden van mogelijke subdoelen. Sommige voorbeelden zijn van toepassing voor alle drie de uitstroomprofielen, andere zullen meer specifiek van toepassing zijn voor één uitstroomprofiel.

## Kerdoelen 'Leren leren'

### 1. De leerling ontwikkelt een open en flexibele houding ten opzichte van de wereld om hem heen, mede in het kader van een leven lang leren.

Hierbij kan men denken aan:

- het ontwikkelen van zelfvertrouwen bij het leren van nieuwe kennis en vaardigheden;
- het opdoen van kennis over de wereld waarin je leert, werkt, woont, als burger functioneert en vrije tijd besteedt.

*Uitstroomprofiel Vervolgonderwijs:*

- het actief, planmatig en kritisch onderzoeken van de wereld en er een eigen betekenis aan verlenen;
- het formuleren van eigen leervragen.

*Uitstroomprofiel Arbeidsmarkt:*

- het uitwisselen van ervaringen over de wereld waarin je leert, werkt, woont, als burger functioneert en vrije tijd besteedt;
- het ontwikkelen van competenties gericht op een leven lang leren, waaronder het leren in toekomstige werk- en woonsituaties.

*Uitstroomprofiel Dagbesteding:*

- stimuleren van nieuwsgierigheid en belangstelling voor de wereld en de mensen;
- ervaringen opdoen in de eigen situatie en deze integreren in de eigen handelen en persoonlijke ontwikkeling.

### 2. De leerling leert doelgericht en planmatig te leren en daarbij strategieën te gebruiken.

Hierbij kan men denken aan:

- het leren plannen en monitoren van het leerproces;
- het nemen van (mede)verantwoordelijkheid voor het eigen leer- en ontwikkelingsproces.

*Uitstroomprofiel Vervolgonderwijs:*

- het stellen van eigen leer- en ontwikkelingsdoelen;
- het leren hanteren van strategieën bij het leren (bijvoorbeeld: memoriseren, aantekeningen maken, schematiseren);
- het systematisch leren reflecteren op het eigen leerproces en hierbij gebruik te maken van feedback.

*Uitstroomprofiel Arbeidsmarkt:*

- het herkennen van leer- en ontwikkelingsdoelen, en het nut ervan voor de eigen ontwikkeling;
- het aanleren van een doelgerichte en planmatige aanpak bij leren en handelen;
- het aanleren en gebruiken van passende (leer-)strategieën voor het leren en handelen;
- het systematisch leren reflecteren op het eigen leer- en werkproces;
- het leren gebruiken van feedback voor verbetering van leren en handelen.

*Uitstroomprofiel Dagbesteding:*

- het (h)erkennen van leer- en ontwikkelingsdoelen bij leeractiviteiten, de noodzaak van oefening en het nut voor de eigen ontwikkeling;
- het leren van een proces- of stapsgewijze aanpak in handelen bij leertaken en activiteiten;

- leren terugkijken naar het resultaat van de eigen activiteiten en het daarbij gevolgde werkproces, samen met anderen en ook zelfstandig;
- Het leren gebruiken van strategieën, bijvoorbeeld ondersteund met picto's.

### **3. De leerling leert verschillende soorten informatie te zoeken, te beoordelen en te gebruiken.**

Hierbij kan men denken aan:

- het leren zoeken naar relevante informatie in diverse typen (digitale en niet digitale) bronnen.

*Uitstroomprofiel Vervolgonderwijs:*

- het leren hanteren van zoekstrategieën;
- het leren kiezen van passende zoekstrategieën;
- het leren beoordelen van informatie op betrouwbaarheid, representativiteit en bruikbaarheid;
- het leren en gebruiken van ICT-vaardigheden (zoals leren omgaan met zoekmachine, e-mail en digitale sociale netwerken).

*Uitstroomprofiel Arbeidsmarkt:*

- het leren zoeken naar informatie in diverse bronnen (mondeling, schriftelijk, tekst, beeld, digitale bronnen);
- het leren beoordelen van diverse bronnen op betrouwbaarheid;
- het leren en gebruiken van ICT-vaardigheden.

*Uitstroomprofiel Dagbesteding:*

- het leren zoeken naar informatie in diverse bronnen (mondeling, tekst, beeld, digitale bronnen);
- het leren beoordelen van diverse informatie en bronnen op relevantie voor de beoogde taak;
- het leren en gebruiken van ICT-vaardigheden.

### **4. De leerling leert op basis van feiten een mening te vormen, deze adequaat te uiten en respectvol om te gaan met andere meningen.**

Hierbij kan men denken aan:

- het leren vormen en uiten van je mening;
- het leren aangeven of je het met een mening van een ander eens bent.

*Uitstroomprofiel Vervolgonderwijs:*

- het leren herkennen van een mening en argumenten in een tekst of mondelinge uiting;
- het leren baseren van je mening op verschillende feiten;
- het leren zoeken van argumenten om een mening te onderbouwen;
- het leren benoemen en hanteren van overeenkomsten en verschillen in meningen.

*Uitstroomprofiel Arbeidsmarkt:*

- het leren onderscheid maken tussen feiten en meningen;
- het vormen en uiten van een eigen mening op basis van feiten;
- het leren argumenteren op basis van feiten en eigen meningen;
- het leren afwegen van verschillende meningen en argumenten;
- het leren benoemen en hanteren van overeenkomsten en verschillen in meningen.

*Uitstroomprofiel Dagbesteding:*

- het vormen van een eigen mening;
- het uiten van een eigen mening en voorkeuren;
- het leren benoemen en hanteren van overeenkomsten en verschillen in meningen van zichzelf en anderen;
- het leren onderscheid maken tussen feiten en meningen.

## Kerdoelen 'Leren taken uitvoeren'

### **5. De leerling leert zich redzaam en weerbaar te gedragen bij de uitvoering van dagelijkse activiteiten.**

Hierbij kan men denken aan<sup>24</sup>:

- het ontwikkelen van de redzaamheid op het gebied van persoonlijke verzorging, wonen, vrije tijd en mobiliteit;
- het leren geloven in jezelf ('empowerment');
- het leren opkomen voor jezelf;
- het leren omgaan met hulp van anderen;
- leren omgaan met (technologische) hulpmiddelen en aanpassingen voor de beperking die de redzaamheid vergroten;
- het verder optimaliseren en geïntegreerd gebruiken van de zintuiglijke en motorische mogelijkheden;
- het ontwikkelen van de regiefunctie: d.w.z. leert zo zelfstandig mogelijk te functioneren en waar hulp van anderen nodig is, deze zelf aan te sturen.

### **6. De leerling leert op doelgerichte, planmatige en methodische wijze taken en activiteiten uit te voeren.**

Hierbij kan men denken aan:

- het leren doelen stellen voor het uitvoeren van een taak of activiteit;
- het leren plannen en monitoren van een taak of activiteit.

*Uitstroomprofiel Vervolgonderwijs:*

- het toepassen van vaardigheden op het gebied van taal, rekenen en ICT;
- het leren werken volgens een tijdschema, handleiding en/of instructie;
- het leren aangeven welke ondersteuning nodig is om een bepaalde taak uit te voeren;
- het leren uitvoeren van een eindcontrole op een product;
- het leren reflecteren op de uitvoering van de taak en het gebruiken van feedback.

*Uitstroomprofiel Arbeidsmarkt:*

- het leren werken met stappenplannen, instructies en handleidingen;
- het leren kennen van en rekening houden met (ARBO-) eisen op het gebied van veiligheid, duurzaamheid, hygiëne, gezondheid en ergonomie;
- het veilig en doelmatig leren omgaan met materialen en middelen, gereedschappen en apparatuur;
- het leren gebruiken en toepassen van taal-, reken- en ICT-vaardigheden bij praktische taken en activiteiten;
- het leren aangeven welke ondersteuning nodig is om een bepaalde taak uit te voeren;
- het leren uitvoeren van een eindcontrole op een product;
- het leren reflecteren op de uitvoering van de taak en het gebruiken van feedback.

<sup>24</sup> De voorbeelden zijn hier niet aan een uitstroomprofiel gekoppeld. De uitwerking zal vooral worden afgestemd op de individuele mogelijkheden en beperking van de leerling. Vaak zal in samenwerking met andere actoren (ouders, zorgaanbieders) aan dit kerndoel worden gewerkt.

*Uitstroomprofiel Dagbesteding:*

- het leren werken met instructies, stappenplannen en aanwijzingen;
- het leren rekening houden met en maatregelen opvolgen op het gebied van veiligheid, duurzaamheid, hygiëne, gezondheid en ergonomie;
- het veilig en doelmatig leren omgaan met materialen en middelen, gereedschappen en apparatuur;
- het leren gebruiken en toepassen van taal-, reken- en ICT-vaardigheden bij praktische taken en activiteiten;
- het leren aangeven welke ondersteuning nodig is om een bepaalde taak uit te voeren;
- het leren uitvoeren van een controle op een product, resultaat van een activiteit;
- het leren reflecteren op de uitvoering van de taak en het gebruiken van feedback.

**7. De leerling leert samen te werken aan een taak of activiteit.**

Hierbij kan men denken aan<sup>25</sup>:

- het ontwikkelen en toepassen van sociale en communicatieve vaardigheden (zoals naar elkaar luisteren, je aan kunnen passen, ervaringen kunnen delen, kunnen omgaan met kritiek, de bijdragen van anderen waarderen);
- het leren overleggen bij het plannen en taken verdelen;
- het, indien nodig, leren raadplegen van anderen tijdens de uitvoering van taken;
- het leren reflecteren op sociale interacties tussen mensen;
- het leren reflecteren op de eigen rol in de samenwerking.

<sup>25</sup> Idem als noot 1: de voorbeelden zijn niet aan een uitstroomprofiel gekoppeld.



## Kerdoelen 'Leren functioneren in sociale situaties'

### **8. De leerling leert op adequate wijze om te gaan met eigen gevoelens en wensen.**

Hierbij kan men denken aan<sup>26</sup>:

- het leren om gevoelens en wensen te (her)kennen bij zichzelf;
- het leren reflecteren op eigen gevoelens en wensen;
- het leren om eigen gevoelens en wensen op een adequate wijze te uiten;
- het leren accepteren van de beperking en ontwikkelen van zelfwaardering.

### **9. De leerling leert respectvol en verantwoordelijk om te gaan met anderen.**

Hierbij kan men denken aan<sup>27</sup>:

- het leren toepassen van communicatieve vaardigheden in verschillende situaties;
- het leren om sociaal geaccepteerd gedrag te vertonen, rekening houdend met gevoelens en wensen, normen en waarden van anderen;
- het leren onderkennen van en omgaan met overeenkomsten en verschillen in normen, waarden, levensbeschouwing en culturele identiteit;
- het leren onderkennen en omgaan met verschillen tussen seksen;
- het leren conflicten (vroegtijdig) te herkennen en op vreedzame wijze op te lossen.

<sup>26</sup> Idem als noot 1: de voorbeelden zijn niet aan een uitstroomprofiel gekoppeld.

<sup>27</sup> Idem als noot 1: de voorbeelden zijn niet aan een uitstroomprofiel gekoppeld.

## Kerdoelen 'Ontwikkelen van een persoonlijk toekomstperspectief'

### **10. De leerling krijgt zicht op de eigen voorkeuren, interesses en toekomstwensen op het gebied van werken, wonen, vrije tijd en burgerschap.**

Hierbij kan men denken aan:

- het verkennen van de eigen kwaliteiten, voorkeuren en interesses;
- het verkennen van eigen toekomstwensen op het gebied van vervolgonderwijs, werken, wonen, vrije tijd en burgerschap;
- het verkennen van de eigen toekomstmogelijkheden op het gebied van vervolgonderwijs, werken, wonen, vrije tijd en burgerschap;
- het ontwikkelen van een positief en realistisch zelfbeeld.

*Uitstroomprofiel Vervolgonderwijs:*

- het verkennen van het aanbod van vervolgopleidingen en de ondersteuningsmogelijkheden daarbinnen die aansluiten bij de eigen voorkeuren en mogelijkheden.

*Uitstroomprofiel Arbeidsmarkt:*

- het verkennen van werk in verschillende sectoren, branches en bedrijven;
- het zicht krijgen op eigen toekomstmogelijkheden en kansen op de arbeidsmarkt.

*Uitstroomprofiel Dagbesteding:*

- het verkennen van mogelijke werkzaamheden en/of activiteiten in verschillende werksectoren en soorten van dagbesteding;
- het zicht krijgen op eigen toekomstmogelijkheden op het gebied van woonvormen, dagactiviteiten vrijetijdsbesteding en samenleven.

### **11. De leerling leert afwegingen en keuzes te maken die leiden tot een passend persoonlijk toekomstperspectief, met realiseerbare mogelijkheden en kansen.**

Hierbij kan men denken aan:

- het kunnen presenteren van jezelf;
- het realistisch leren benoemen van eigen prestaties en capaciteiten;
- het realistisch leren benoemen van eigen toekomstmogelijkheden;
- het leren afwegen wat realiseerbare en gewenste vrijetijds- en woonsituaties zijn en leren keuzes maken<sup>28</sup>.

*Uitstroomprofiel Vervolgonderwijs:*

- het leren benoemen van leerdoelen voor de verdere ontwikkeling;
- het leren afwegen wat realiseerbare en gewenste vervolgopleidingen en (toekomstige) werksituaties zijn, gezien de mogelijkheden en beschikbare ondersteuning, en leren keuzes maken.

*Uitstroomprofiel Arbeidsmarkt:*

- het leren afwegen wat realiseerbare wensen en kansen op de arbeidsmarkt zijn, gezien de eigen mogelijkheden en beschikbare ondersteuning, en het leren keuzes maken.

<sup>28</sup> Aan dit kerndoel zal vaak in samenwerking met andere actoren (ouders, zorgaanbieders) worden gewerkt.

*Uitstroomprofiel Dagbesteding:*

- het leren, met de nodige hulp en ondersteuning, een beeld te vormen van eigen toekomst en daarin keuzes te maken;
- het leren om realiseerbare mogelijkheden en gemaakte keuzen na te streven, in het licht van eigen toekomst.



# Leergebiedspecifieke kerndoelen uitstroomprofiel Arbeidsmarkt

## 1. Nederlandse taal en communicatie

### Karakteristiek

Onderwijs in de Nederlandse taal heeft tot doel de taalvaardigheid van leerlingen te vergroten. Beheersing van de taal maakt het leerlingen mogelijk om deel te nemen aan de verschillende aspecten van het maatschappelijk leven, nu en in de toekomst, en is daarnaast onontbeerlijk bij het verwerven van inhoud en vaardigheden in alle leergebieden en voor toekomstige arbeidssituaties. Onderwijs in de Nederlandse taal is daarom van grote betekenis.

De kern van het leergebied bestaat uit het leren communiceren met behulp van de Nederlandse taal. Vaak gaat het om mengvormen van mondelinge en schriftelijke taalvaardigheid, zoals een mondelinge presentatie die wordt ondersteund door beeldmateriaal. Taalverwerving en taalonderwijs verlopen concentrisch: dezelfde soort inhoud komt in toenemende complexiteit en in toenemende mate van beheersing aan de orde.

Het onderwijs in de Nederlandse taal in het arbeidsgerichte uitstroomprofiel van het vso is gebaseerd op hetgeen de leerling in het (speciaal) basisonderwijs heeft bereikt, sluit aan bij het beheersingsniveau en de leefwereld van de leerling en breidt deze uit. Leerlingen worden uitgedaagd tot taalactiviteiten en ontwikkelen een positieve houding ten opzichte van verschillende vormen van taalgebruik. Zij leren teksten te gebruiken in alledaagse en werkgerelateerde contexten, maar ook om te communiceren in deze situaties, zoals bijvoorbeeld het aanvragen van zelfstandige woonruimte of het uitvoeren van instructies in een arbeidssituatie.

Omgaan met de computer als bron van informatie, als hulpmiddel en als communicatiemiddel is onlosmakelijk verbonden met taal. Een ander wezenlijk onderdeel van het taalonderwijs vormen de strategische vaardigheden zoals bijvoorbeeld het gebruik van strategieën voor woordenschatverwerving en reflecteren op eigen taalgebruik. Ook door het leren toepassen van conventies in het mondeling en schriftelijk taalgebruik breiden leerlingen hun taalgereedschap en hun repertoire uit.

De kerndoelen vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt worden weergegeven in overeenstemming met de domeinen van het Referentiekader taal. Eerst de kerndoelen mondelinge vaardigheden met de subdomeinen luisteren, gesprekken en spreken. Daarna de kerndoelen lezen, met de subdomeinen zakelijke teksten en verhalende en fictionele teksten. Vervolgens het domein schrijven waaraan ook taalverzorging is gekoppeld. De strategische vaardigheden zijn als laatste opgenomen. Alhoewel de kerndoelen in het algemeen geen niveaubepaling behelzen, zijn de kerndoelen voor het leergebied Nederlandse taal en communicatie zodanig gesteld, dat zij een uitwerking naar het referentieniveau 1 F/1 S ondersteunen.

Algemeen geldt: er is géén verplichting voor leerlingen om een bepaald niveau te behalen. Wel moeten scholen op een betrouwbare manier kunnen aangegeven, hoever een leerling is gekomen op weg naar het voor hem relevante streefniveau.

Bij leerlingen met visuele en auditieve beperkingen, met stoornissen in het autistisch spectrum en met zwaardere cognitieve beperkingen kan sprake zijn van een vertraagde of andere taalontwikkeling. Het is van belang dat scholen de kerndoelen voor hen op een aangepaste manier uitwerken. Compensatie voor de beperking of dispensatie en vervanging van een bepaald kerndoel kan daarbij horen. Ook moeten zij gebruik kunnen maken van hulpmiddelen, zoals vergroting van tekst, brailleleesregel voor de computer, spraakuitvoer, gesproken boeken voor leerlingen met een visuele beperking.

Voor leerlingen met een auditieve beperking kunnen scholen de kerndoelen in het domein mondelinge taal aangepast uitwerken, danwel streven naar compensatie in andere domeinen, waardoor ook deze doelgroep herkenbaar aan de doelen kan werken. Voor leerlingen die primair communiceren in Nederlandse Gebaren Taal zijn géén aparte kerndoelen opgenomen. In aansluiting op de SO-kerndoelen NGT en de landelijke afstemming op het gebied van Nederlandse Gebarentaal (NGT) ontwikkelen de scholen voor de betreffende dove leerlingen een onderwijsaanbod.

Leerlingen met een stoornis in het autistisch spectrum verwerken informatie anders, en dit kan gevolgen hebben voor hun communicatie en taalgebruik. Zij hebben onder andere behoefte aan concreet en expliciet taalgebruik en kunnen moeite hebben met beeldend of figuurlijk taalgebruik. Hun inlevingsvermogen kan beperkt zijn, waardoor het 'belevend' lezen van verhalende teksten problemen kan geven.

Bij leerlingen met zwaardere cognitieve beperkingen kan sprake zijn van vertraagde taalontwikkeling, minder adequate verwerking van informatie, minder woordenschat en taalbegrip. Het begrijpend lezen, het leren en toepassen van correcte spelling en duidelijk schrijven kunnen voor hen extra belastend zijn. Zij hebben wellicht behoefte aan (nog) meer nadruk op communicatieve redzaamheid, waaronder het vergroten van de woordenschat. Voor hen kunnen scholen enigszins aangepaste uitwerkingen van sommige kerndoelen maken, waardoor ook deze doelgroep herkenbaar aan de doelen kan werken.

## Voorstel Kerndoelen Nederlandse taal en communicatie

### **1. De leerling leert actief te luisteren naar gesproken taal over alledaagse en werkgerelateerde onderwerpen.**

*Mondelinge Vaardigheden: Luisteren*

*Hierbij kan men denken aan:*

- luisteren naar instructie om taken of handelingen uit te voeren;
- luisteren naar een voorgelezen of verteld verhaal als toehoorder;
- luisteren naar radio, tv en gesproken tekst op internet om benodigde informatie eruit te halen.

**2. De leerling leert zich mondeling verstaanbaar en begrijpelijk uit te drukken in gesprekken, overlegsituaties en presentaties over alledaagse en werkgerelateerde onderwerpen.**

*Mondelinge vaardigheden: Gesprekken voeren en spreken*

*Hierbij kan men denken aan:*

- informatie vragen en uitwisselen in formele en informele situaties;
- de eigen mening verwoorden en onderbouwen met argumenten;
- beurten kunnen nemen en afstaan;
- een kort gesprek beginnen en eindigen;
- afspraken maken en samenvatten;
- een verstaanbare en vloeiende spraak;
- afstemmen op gesprekspartner/publiek;
- gebruik maken van ondersteunende (visueel en auditief) materialen.

**3. De leerling leert zakelijke teksten te lezen over onderwerpen die aansluiten bij de eigen interesses, de leefwereld en de wereld van arbeid.**

*Lezen: Zakelijke teksten*

*Hierbij kan men denken aan:*

- lezen van informatieve teksten, bijvoorbeeld in een schoolboek, in een tijdschrift of op het internet;
- lezen van instructieve teksten, bijvoorbeeld routebeschrijving, recept of werkinstructie;
- lezen van (eenvoudige) betogende teksten, bijvoorbeeld in huis-aan-huisbladen, in advertenties of (overheids)brochures.

**4. De leerling leert verhalende en fictionele teksten belevend te lezen en de eigen interesses en voorkeuren op het gebied van fictie te verkennen.**

*Lezen: Narratieve, fictionele teksten*

*Hierbij kan men denken aan:*

- zelfstandig zoeken en kiezen van teksten en films op basis van eigen voorkeur;
- praten over gelezen teksten/boeken/films;
- verwoorden van beargumenteerd oordeel over een boek/tekst/film;
- beschrijven hoe personages voelen, denken en handelen.

**5. De leerling leert zich schriftelijk begrijpelijk uit te drukken in korte, eenvoudige teksten over alledaagse en werkgerelateerde onderwerpen.**

*Schrijven*

*Hierbij kan men denken aan:*

- een brief, kaart of e-mail schrijven om te bedanken, te feliciteren, uit te nodigen of om informatie te vragen;
- formulieren en werkbriefjes invullen;
- korte berichten schrijven met eenvoudige informatie;
- verslagen schrijven met behulp van een stramien;
- vrij schrijven van een korte tekst of gedicht om eigen ervaringen en gevoelens over te brengen;
- woordkeuze variëren afhankelijk van de situatie.

**6. De leerling leert in schriftelijke producten verzorgde taal te gebruiken.**

*Hierbij kan men denken aan:*

- correct spellen van frequent gebruikte woorden;
- correct spellen van frequent gebruikte werkwoorden;
- voor werkwoordspelling voorwaardelijke grammaticale kennis gebruiken, zoals onderwerp en persoonsvorm;
- formuleren van leesbare zinnen;
- leestekens (hoofdletter, punt, vraagteken) gebruiken;
- gebruik maken van spellingcontrole op de computer.

**7. De leerling leert zijn woordenschat uit te breiden met behulp van strategieën.**

*Strategieën*

*Hierbij kan men denken aan:*

- onderstrepen van onbekende woorden;
- vragen wat een woord betekent;
- afleiden van woorden uit de context;
- gebruik maken van een woordenboek;
- opschrijven van belangrijke woorden;
- het zoeken van bekende woorddelen in een onbekend woord.

**8. De leerling leert om taalactiviteiten (spreken, luisteren, schrijven en lezen) voor te bereiden, te plannen en na te kijken.**

*Hierbij kan men denken aan:*

- nadenken over inhoud en doel;
- structureren en informatie ordenen;
- volgorde bepalen bij uitvoeren van taalactiviteiten;
- nakijken van (schriftelijke) producten.

**9. De leerling leert van feedback van anderen en van eigen reflectie op taalactiviteiten.**

*Hierbij kan men denken aan:*

- luisteren naar reacties van anderen;
- nadenken over uitgevoerde taalactiviteit;
- proberen om verbeteringen toe te passen in nieuwe taalactiviteiten.



## 2. Engels

### Karakteristiek

Engels neemt als wereldtaal voor ons land een centrale plaats in en is daarom van belang voor alle leerlingen. Door beheersing van het Engels vergroten leerlingen wereldwijd hun communicatieve, sociale en maatschappelijke mogelijkheden.

In het vso is, ook bij Engels, het zelfredzaam worden in een aantal veel voorkomende communicatieve situaties de kern. De mogelijkheden van de computer als hulp- en communicatiemiddel zijn daarbij onmisbaar.

Uitgangspunt bij het formuleren van de kerndoelen Engels voor het vso vormt het Europees referentiekader (ERK). Hierin wordt op zes onderscheidende, opklimmende niveaus (A1-A2-B1-B2-C1-C2) beschreven wat een leerder moet kunnen in de vreemde taal. Ook in het reguliere voortgezet onderwijs zijn de kerndoelen en eindtermen gerelateerd aan het ERK.

Specifiek voor het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt geldt dat het onderwijsaanbod gericht is op de doelen van het A1 niveau (Breakthrough level). Dit houdt in dat leerlingen vertrouwde dagelijkse uitdrukkingen en basiszinnen gericht op de bevrediging van concrete behoeften begrijpen en gebruiken. Dat leerlingen zichzelf aan anderen kunnen voorstellen en vragen kunnen stellen en beantwoorden over persoonlijke gegevens zoals waar hij woont, mensen die hij kent en dingen die hij bezit. En dat leerlingen op een simpele wijze kunnen reageren, aangenomen dat de andere persoon langzaam en duidelijk praat en bereid is om te helpen. De toepassingsgebieden sluiten zoveel mogelijk aan bij de leefwereld van de leerlingen, met name in het dagelijks leven en het publieke domein<sup>29</sup>. De verschillende aspecten van taalvaardigheid (luisteren, lezen, gesprekken voeren, spreken en schrijven) komen zoveel mogelijk in samenhang aan bod.

Gegeven het feit dat leerlingen op het A1 niveau nog erg gelimiteerd zijn in hun taalkennis en; -vaardigheden, kunnen zij de hiaten in hun kennis compenseren door het toepassen van strategieën voor luisteren, lezen en woordenschat. Daarom zijn deze strategieën ook opgenomen in de kerndoelen.

Als bij leerlingen sprake is van een vertraagde taalontwikkeling en/of van problemen in de informatieverwerking zal dit doorwerken in het niveau dat kan worden nagestreefd bij de kerndoelen Engels. Leerlingen kunnen als gevolg van hun beperking problemen ondervinden in communicatieve situaties. Zij hebben baat bij een veilige situatie en ondersteuning van hun zelfvertrouwen.

Voor bepaalde leerlingen zullen aangepaste bronnen en/of ondersteunende materialen worden ingezet. Zo zullen voor blinde leerlingen daar waar gesproken wordt over (geschreven) teksten en bronnen aangepaste (gebrailleerde) materialen kunnen worden ingezet. Voor leerlingen met een auditieve en/of communicatieve beperking kan bij de uitwerking van de kerndoelen meer nadruk worden gelegd op de leesvaardigheid in plaats van de luistervaardigheid. In bepaalde gevallen, bijvoorbeeld bij leerlingen met een spraakbeperking kan ervoor gekozen worden om meer nadruk te leggen op de schriftelijke communicatievaardigheden in plaats van de mondelinge communicatievaardigheden.

<sup>29</sup> Het ERK is uitgewerkt in Taalprofielen, een document waarin de communicatieve situaties geordend zijn in vier domeinen: Dagelijks leven, Publieke sector, Werk, Opleiding. Leerlingen op A1 niveau werken vooral met de domeinen Dagelijks leven en Publieke sector. Binnen de domeinen zullen leerlingen aan authentieke, dus levensechte taken werken die de actiegerichte benadering van het ERK veronderstelt.

Met name voor dove leerlingen vergt het leren van een vreemde taal een zeer grote extra inspanning. Het werken aan deze doelen vraagt veel aandacht en onderwijstijd. Om deze reden is het werken aan de kerndoelen Engels niet voor alle dove leerlingen realiseerbaar of relevant. Scholen kunnen voor hun maatwerk leveren. Compensatie voor de beperking of dispensatie en vervanging van bepaalde kerndoelen kan daarbij horen.

## Voorstel Kerndoelen Engels

- 1. De leerling leert vertrouwde woorden en basiszinnen te begrijpen die zichzelf, zijn/haar familie en directe concrete omgeving betreffen, wanneer mensen langzaam en duidelijk spreken.**

*Subdoelen Luisteren A1:*

*Luisteren naar aankondigingen en instructies*

- In vertrouwde situaties korte, duidelijke instructies begrijpen.
- In korte, duidelijk gesproken teksten, namen, getallen en bekende woorden verstaan.
- Korte, eenvoudige waarschuwingen begrijpen.

- 2. De leerling leert vertrouwde namen, woorden en zeer eenvoudige zinnen begrijpen, bijvoorbeeld in mededelingen, op posters en in catalogi.**

*Subdoelen Lezen A1:*

*Correspondentie lezen*

- *Korte mededelingen begrijpen.*
- *Voorgedrukte kaarten begrijpen met standaard boodschappen.*

*Oriënterend lezen*

- Een korte standaard mededeling lezen.
- Dingen opzoeken in of kiezen uit een lijst.
- Eenvoudige informatie op een poster, mededelingenbord of leaflet lezen.

*Lezen om informatie op te doen*

- Een idee vormen van de inhoud van een korte tekst, in het bijzonder als die visueel ondersteund is.
- In korte informatieve teksten informatie over personen en plaatsen begrijpen.

*Instructies lezen*

- Eenvoudige en korte instructies begrijpen.

- 3. De leerling leert deel te nemen aan een eenvoudig gesprek waarin hij eenvoudige vragen kan stellen en beantwoorden die een directe behoefte of zeer vertrouwd onderwerp betreffen.**

*Subdoelen Gesprekken voeren A1:*

*Informeel gesprekken*

- Op een eenvoudige manier groeten en afscheid nemen.
- Zichzelf en anderen voorstellen en reageren als iemand voorgesteld wordt;
- Eenvoudige informatie vragen en geven over welbevinden.

*Zaken regelen*

- Om dingen vragen, iets aanbieden, voor iets bedanken, begrijpen wanneer om iets gevraagd wordt.
- Een aantal getallen uitspreken en verstaan.

#### *Informatie uitwisselen*

- Eenvoudige informatie over vertrouwde, concrete onderwerpen vragen of geven.
- Met een kort en eenvoudig antwoord reageren op korte, eenvoudige vragen over zichzelf en andere mensen.
- In eenvoudige bewoordingen zeggen wat hij wel en niet leuk vindt en vragen wat anderen wel en niet leuk vinden.
- Om verduidelijking vragen, eventueel met hulp van gebaren.

#### **4. De leerling leert in spreektaal een beeld te geven van zichzelf, anderen en de naaste omgeving.**

##### *Subdoelen Spreken A1*

###### *Monologen*

- Eenvoudige informatie over zichzelf geven.
- In losse woorden en simpele, korte zinnen iets of iemand beschrijven.

###### *Een publiek toespreken*

- Een korte, vooraf geoefende mededeling voorlezen aan een groep.

#### **5. De leerling leert een korte eenvoudige schriftelijke mededeling te doen en leert formulieren in te vullen met persoonlijke details.**

##### *Subdoelen Schrijven A1:*

###### *Correspondentie*

- Een korte, eenvoudige briefkaart schrijven.
- Een kort, eenvoudig sms'je of e-mail schrijven.

###### *Aantekeningen, berichten, formulieren*

- Een eenvoudig formulier invullen.
- Eenvoudige aantekeningen maken.
- Een eenvoudige lijst met vragen over zichzelf invullen.

###### *Vrij schrijven*

- Een paar eenvoudige zinnen opschrijven over zichzelf of over andere mensen.

#### **6. De leerling leert strategieën te gebruiken bij het verwerven van informatie uit gesproken en geschreven Engelstalige teksten.**

##### *Subdoelen Strategieën receptieve vaardigheden:*

###### *Luisterstrategieën*

- Activeren van voorkennis over het onderwerp
- Herkennen van woorden van internationaal vocabulaire
- Woorden afleiden uit de context

###### *Leesstrategieën*

- Activeren van voorkennis over het onderwerp.
- Gebruik maken van uitstekende delen in een tekst om te voorspellen (zoals titels en plaatjes).
- Herkennen van woorden van internationaal vocabulaire.
- Woorden afleiden uit de context (woordraadstrategieën).

###### *Gebruik woordenboek*

- Bij het gebruik van een woordenboek zijn leerlingen zich bewust dat woorden meerdere betekenissen kunnen hebben.

#### **7. De leerling leert strategieën te gebruiken voor het uitbreiden van zijn/haar woordenschat.**

### 3. Friese taal en cultuur

Voor vso in de provincie Fryslân

#### Karakteristiek

Fryslân is een tweetalige provincie doordat zowel de Nederlandse als de Friese taal een belangrijke positie innemen. Veel leerlingen in Fryslân spreken Fries, de meeste leerlingen verstaan het Fries naar eigen zeggen voldoende tot goed. Ze ervaren de tweetalige cultuur van de provincie dagelijks. Het past bij de algemene doelstelling van het streven naar zo groot mogelijke redzaamheid dat leerlingen die het vso verlaten zich in hun omgeving ook met het Fries kunnen redden. Het aanbieden van Fries in het vso-programma kan uitgevoerd worden conform de wettelijke kaders voor het vso en de kerndoelen, maar het is in dit uitstroomprofiel Arbeidsmarkt geen verplichting.

In aansluiting op andere sets kerndoelen Fries (primair onderwijs en onderbouw voortgezet onderwijs) omvat het eerste kerndoel mede het besef van tweetaligheid in Fryslân en het op eigen niveau kunnen participeren in de Friese taal en cultuur. De taal staat niet op zich zelf, maar is direct verbonden met de cultuur en de geschiedenis van de provincie.

Onderwijs in de Friese taal heeft tot doel de taalvaardigheid van leerlingen in het Fries te vergroten. Leerlingen krijgen meer zicht op specifieke kenmerken van de Friese taal en cultuur en de achtergronden daarvan. Daardoor kunnen ze beter aan de Friese cultuur deelnemen. In de dagelijkse leefsituatie is voor de meeste leerlingen het Fries normaal. Het is belangrijk daar op aan te sluiten. Daarbij is in het vso uitstroomprofiel Arbeidsmarkt uiteraard ook te denken aan werksituaties waar in het Fries wordt gecommuniceerd.

Het ligt voor de hand dat het leren van Fries in dit uitstroomprofiel vooral gericht zal zijn op praktisch gebruik in de verwachte uitstroombestemmingen, zoals dit ook geldt voor andere leergebieden. Dit moet niet beperkt worden opgevat, er is rekening te houden met het gegeven dat de beoogde toekomstsituatie niet vast ligt. Omwille van flexibiliteit in woon- en werksituatie en verdere ontwikkelingsmogelijkheden na de schoolperiode zijn leerlingen in Fryslân gebaat bij de (verdere) ontwikkeling van basisvaardigheden Fries op voor hen passend niveau.

Voor het Fries betekent dit dat primair gestreefd wordt naar het leren van praktische taalvaardigheden, vooral receptief en communicatief. Allereerst de mondelinge taalvaardigheid, luisteren, begrijpen en spreken op voor betrokken leerlingen haalbaar niveau en aansluitend op het Fries thuis en in de dagelijkse situatie, openbaar en in werksituaties. Voor leerlingen in het uitstroomprofiel gericht op de arbeidsmarkt kan het Fries ook enige schriftelijke taalvaardigheid inhouden, zoals het lezen van voor de doelgroep geschikte teksten tot het schrijven van eenvoudige berichten of briefjes.

Samenvattend zijn de kerndoelen Fries voor vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt gericht op:

- bewustzijn van tweetaligheid in en actieve attitude ten opzichte van de Friese taal en cultuur;
- begrijpen van gesproken Fries;
- zich in het Fries uitdrukken in dagelijkse situaties, gesprekken voeren en overleggen in de werksituatie;
- informatie verwerven uit voor de doelgroep geschikte teksten;
- het schrijven van eenvoudige teksten;
- verwerven van woordenschat in passende praktische contexten.

## Voorstel Kerndoelen Friese taal en cultuur

### **1. De leerling ontwikkelt een actieve houding met betrekking tot gebruik van de Friese taal en deelname in de Friese cultuur.**

*Hierbij kan men denken aan:*

- onderscheiden van de Friese en Nederlandse taal in de openbare ruimte en daar naar eigen mogelijkheden mee omgaan;
- ontwikkelen van het bewustzijn dat Fryslân tweetalig is;
- kennismaken met de specifieke kenmerken van de Friese cultuur in muziek, op tv en radio;
- deelnemen aan voor de doelgroep geschikte culturele activiteiten.

### **2. De leerling leert actief te luisteren naar gesproken Fries in alledaagse situaties en verhalen.**

*Hierbij kan men denken aan:*

- luisteren naar korte en duidelijke instructies om taken of handelingen uit te voeren;
- luisteren naar een voorgelezen of verteld verhaal;
- luisteren naar radio, tv om de benodigde informatie eruit te halen;
- vragen naar onbekende woorden en daarmee zijn woordenschat van de Friese taal uit te breiden, waaronder specifieke begrippen in de werksituatie.

### **3. De leerling leert zich in het Fries uit te drukken in gesprekken en overlegsituaties over alledaagse onderwerpen.**

*Hierbij kan men denken aan:*

- een informeel gesprek in het Fries voeren over onderwerpen uit het dagelijkse leven;
- in werksituaties in een Friestalige context een overleg, gesprek voeren met collega's;
- bij dagelijkse gesprekken in het Fries ook vragen stellen over hoe je het zegt in het Fries.
- het gewenste in het Fries duidelijk kunnen maken in maatschappelijk verkeer, zoals bij openbaar vervoer of in een winkel.

### **4. De leerling leert gebruik maken van schriftelijke taal in het Fries.**

*Hierbij kan men denken aan:*

- lezen van korte mededelingen en eenvoudige instructies;
- lezen van voorgedrukte kaarten begrijpen met standaard boodschappen;
- lezen van eenvoudige informatie op een poster, mededelingenbord of leaflet;
- informatie verwerven uit eenvoudige zakelijke teksten die in het Fries geschreven zijn;
- belevend lezen van eenvoudige verhalende teksten in de Friese taal;
- schrijven van korte, eenvoudige teksten in het Fries, zoals een (antwoord-)briefje sturen, een boodschap doorgeven, een formulier invullen.

## 4. Rekenen en wiskunde

### Karakteristiek

Algemeen doel van het reken en wiskundeonderwijs in het vso is het bijdragen aan de redzaamheid van leerlingen in situaties die reken- of wiskundige kennis, vaardigheden of inzichten vereisen. Dat zijn situaties, nu en in de toekomst, waar reken-wiskundevaardigheden ingezet worden: in het onderwijs op school in rekenen-wiskunde en in andere leergebieden, op stage, in het dagelijks leven in de privé sfeer (wonen en vrije tijd), in het publieke domein (burgerschap), en later in de beroepspraktijk (werk). Wiskunde wordt hier algemeen en in brede zin bedoeld, niet beperkt tot specifieke wiskundige gebieden.

In het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt ligt het accent op rekenen en wiskunde die nodig is ter voorbereiding op werk, wonen, vrije tijd en burgerschap. Voorbereiding op (mogelijk) vervolgonderwijs heeft een lagere prioriteit. Voor leerlingen, bij wie gedurende de vso-periode blijkt dat zij alsnog naar vervolgonderwijs zouden kunnen doorstromen, zal dit laatste meer accent krijgen dan voor leerlingen die na het vso meteen naar arbeid worden toegeleid.

De kerndoelen rekenen en wiskunde voor het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt zijn erop gericht dat leerlingen (alsnog) kennis, vaardigheden en inzichten verwerven op het gebied van getallen, verhoudingen, meten, tijd, geld en verbanden. Het gaat niet om het op een formele wijze aanleren van bewerkingen, maar juist om het leren gebruiken van reken-wiskunde vaardigheden in praktische situaties binnen de contexten van (toekomstig) werk, wonen, vrije tijd en burgerschap.

Binnen deze situaties ontwikkelen leerlingen hun reken- en wiskundevaardigheden verder en ze ontwikkelen hun vermogens om rekenen-wiskunde problemen in (praktische) situaties binnen de genoemde contexten te herkennen en op te lossen. Daarbij leren ze rekenmachine en computer op een verstandige manier in te zetten. Ook ontwikkelen de leerlingen reken- en wiskundetaal. Deze omvat de betekenis en (in)formele notaties van reken-wiskundige aanduidingen, tekeningen, schema's en tabellen. Het gebruik van passende reken-wiskundetaal ondersteunt het ordenen van het eigen denken. Het helpt om uitleg van anderen te begrijpen en het helpt bij uitleg aan anderen. Deze taal is tevens voorwaardelijk voor het communiceren en samenwerken bij taken en activiteiten waarbij rekenen en wiskunde wordt ingezet.

De relatie met andere leergebieden is tweezijdig. Enerzijds gaat het om het gebruik van relevante probleemstellingen uit andere leergebieden om reken-wiskundige vaardigheden te ontwikkelen en anderzijds om het in andere leergebieden bewust werken aan aspecten van rekenen-wiskunde.

De kerndoelen voor het leergebied rekenen-wiskunde in het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt worden weergegeven in relatie met de domeinen van het Referentiekader rekenen. Ze behandelen de vier domeinen: getallen, verhoudingen, meten en meetkunde, verbanden. Alhoewel de kerndoelen in het algemeen geen niveaubepaling behelzen, zijn de kerndoelen voor het leergebied rekenen-wiskunde zodanig gesteld, dat zij een uitwerking naar referentieniveau 1 F ondersteunen. Voor leerlingen die alsnog kunnen en willen doorstromen naar vervolgonderwijs in het mbo, wordt gestreefd naar het referentieniveau 2 F. De kerndoelen kunnen ook in deze richting worden uitgewerkt. Algemeen geldt: er is géén verplichting voor leerlingen om een bepaald niveau te behalen. Wel moeten scholen op een betrouwbare manier kunnen aangegeven, hoever een leerling is gekomen op weg naar het voor hem relevante streefniveau.

Bij sommige leerlingen kan, als gevolg van de beperking, sprake zijn van een vertraagde of beperkte ontwikkeling op de gebieden ruimtelijk inzicht en/of reken-wiskundige begripsvorming. Problemen in de algemene informatieverwerking werken soms door in het automatiseren van vaardigheden op het gebied van rekenen-wiskunde. Ook de ontwikkeling van 'rekentaal' kan voor sommige leerlingen met problemen op communicatief gebied moeilijk zijn.

Voor leerlingen met een visuele beperking kan het werken met schematische voorstellingen, tweedimensionale vormen, tabellen en grafieken problemen geven. Met name bij meten en meetkunde zal veel ondersteuning nodig zijn en zal niet elk kerndoel volledig gerealiseerd kunnen worden.

Voor leerlingen met problemen op communicatief gebied zal vaak een specifieke uitwerking nodig zijn van de kerndoelen die gericht zijn op het opzetten van een redenering, het uitleggen aan en begrijpen van anderen en het samenwerken. Deze leerlingen kunnen moeite hebben met het luisteren naar elkaar en met het accepteren van door anderen gevonden oplossingen.

## Voorstel Kerndoelen Rekenen en wiskunde

### 1. De leerling leert in praktische situaties passende reken-/wiskunde taal gebruiken.

*Hierbij kan men denken aan:*

- benoemen en gebruiken van hele getallen, ook negatieve getallen (zoals bij  $-6^{\circ}\text{C}$ );
- begrijpen en gebruiken van getalbenamingen, zoals half, kwart, anderhalf, miljoen;
- benoemen, begrijpen en gebruiken van symbolen, zoals  $+$ ,  $-$ ,  $:$ ,  $\div$ ,  $*$ ,  $\times$ ,  $=$ ,  $\%$ ,  $^{\circ}\text{C}$ ,  $>$ ,  $<$ ;
- begrijpen en gebruiken van voorvoegsels, zoals kilo- (bijvoorbeeld in kilometer), mega- (zoals in megabyte), milli- (zoals in milli-liter);
- begrijpen en gebruiken van aanduidingen, zoals gemiddelde, minimum, maximum;
- begrijpen en gebruiken van verhoudingen, zoals een op de vier;
- begrijpen en gebruiken van ruimtelijke aanduidingen, zoals horizontaal, verticaal, diagonaal;
- begrijpen en gebruiken van ruimtelijke aanduidingen, zoals rond, recht, kubus, vierkant, cirkel, piramide, midden;
- begrijpen van representaties, zoals (dubbele) getallenlijn, strook, schema, tabel, grafiek, diagram;
- kunnen lezen van plattegrond, kaart, legenda.

### 2. De leerling leert in praktische situaties problemen op te lossen met gebruik van rekenkundige middelen.

*Met rekenkundige middelen wordt hier bedoeld:*

- de bewerkingen optellen, aftrekken, vermenigvuldigen, delen;
- en schattend rekenen.

### 3. De leerling leert computer en rekenmachine te gebruiken als hulpmiddel en informatiebron.

*Hierbij kan men denken aan:*

- weten wanneer je iets zelf uitrekent of de rekenmachine inzet;
- verstandig gebruik van rekenmachine als hulpmiddel voor het rekenen;
- het intoetsen en aflezen van de rekenmachine;
- het gebruiken van eenvoudige applicaties op de computer, bijvoorbeeld routeplanner;
- computer als informatiebron kunnen gebruiken.

**4. De leerling leert in betekenisvolle en praktische situaties werken met gangbare breuken, verhoudingen en decimale getallen.**

*Hierbij kan men denken aan:*

- het ordenen, vergelijken en afronden van decimale getallen en breuken, en vooral niet het optellen, aftrekken, vermenigvuldigen en delen ervan, want daar is de rekenmachine voor;
- bij praktische situaties vooral denken aan meten en situaties waarin geld een rol speelt;
- bij geldrekenen 2 decimalen gebruiken; bij meten wordt het aantal decimalen bepaald door de situatie;
- schaalverdeling als verhouding, bijvoorbeeld 1: 10 (werktekening) of 1: 25.000 (fietskaart);
- leren rekenen met gangbare percentages, zoals 10%, 25%, 50%, 100%;
- leren werken met gangbare breuken, zoals half, kwart,  $\frac{3}{4}$ ,  $\frac{1}{3}$ , een-tiende (spaarzaam met breuken aanleren);
- begrijpen en gebruiken van verhoudingen, maar dit beperken tot mooie getallen (zoals: twee van de drie).

**5. De leerling leert ruimtelijk te redeneren en leert eenvoudige meetkundige begrippen te gebruiken in praktische situaties.**

*Hierbij kan men denken aan:*

- plaats bepalen;
- kaartlezen;
- interpreteren van tweedimensionale weergave (zoals routekaart of werktekening) van een 3D-situatie (zoals het bijbehorend landschap, het werkstuk);
- de begrippen oppervlakte, omtrek, inhoud.

**6. De leerling leert omgaan met in de praktijk veel voorkomende meetinstrumenten voor lengte, gewicht, inhoud en temperatuur en leert rekenen met maten en grootheden.**

*Hierbij kan men denken aan:*

- meetinstrumenten zoals: liniaal, duimstok, rolmaat (voor lengte); balans, weegschaal (voor gewicht), maatbeker (voor inhoud), (koorts)thermometer en oventhermostaat (voor temperatuur);
- het leren omgaan met meetinstrumenten, zoals het kiezen van het juiste instrument, het instellen, aflezen, uitkomst noteren, afpassen;
- het leren rekenen met gangbare standaardmaten, zoals mm, cm, m, km; g, kg, l, dl, cl, °C;
- het leren werken met referentiematen, zoals eigen lichaamslengte, aantal stappen, pak suiker;
- het afronden van meetresultaten passend bij de situatie;
- het schatten van maten en grootheden.

**7. De leerling leert omgaan met tijd.**

*Hierbij kan men denken aan:*

- klokkijken (digitaal en analoog), wekker;
- omgaan met kalender, agenda, data, periodes;
- tijdsbegrippen als jaar, week, dag, maand, uur, minuut, seconde en relaties daartussen;
- eenvoudige berekeningen met tijd.



## **8. De leerling leert omgaan met geld en betaalmiddelen.**

*Hierbij kan men denken aan:*

- bedragen leggen;
- bedragen wisselen;
- teruggeven vanaf bepaald bedrag,
- berekeningen met geld, al dan niet met rekenmachine;
- bedragen (met name prijzen) afronden;
- prijzen vergelijken;
- pinnen;
- geld overmaken, giraal betalen;
- begrippen als schuld en winst.

## **9. De leerling leert eenvoudige tabellen, grafieken en diagrammen te interpreteren en te maken.**

*Hierbij kan men denken aan:*

- gegevens uit een tabel of grafiek begrijpen, interpreteren en in eigen woorden weergeven;
- vertaalvaardigheden van situatie, naar tabel of grafiek;
- gegevens uit een tekst (woorden) in een tabel of grafiek zetten;
- gegevens uit een tabel in grafiek zetten (of omgekeerd);
- gegevens systematisch beschrijven, ordenen en weergeven, bijvoorbeeld in een tabel, grafiek of diagram.

## 5. Mens, natuur en techniek (MNT)

### Karakteristiek

Dit brede leergebied is in het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt gericht op vier concrete thema's, namelijk zorg, planten en dieren, duurzaamheid en techniek. Deze thema's worden geplaatst in de context van school-, leef- en (toekomstige) werksituaties.

Kenmerkend is dat de leerlingen op een praktische manier ervaringen opdoen waar ze in hun dagelijks leven, nu en in de toekomst, gebruik van kunnen maken. Ze verwerven kennis over en leren te zorgen voor zichzelf en andere mensen (kerndoelen 1, 2 en 3) planten en dieren (kerndoel 4) duurzaamheid en het milieu (kerndoel 5) en zij leren om te gaan met technische producten en processen (kerndoelen 6 t/m 9).

Het leergebied Mens, natuur en techniek in het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt is tweezijdig gericht: enerzijds op de zelfredzaamheid en de participatie van leerlingen op het gebied van (zelf)zorg, wonen, vrije tijdsbesteding en burgerschap en anderzijds op wat van een toekomstige werknemer mag worden verwacht. Als toekomstige werknemer werkt de leerling straks onder begeleiding van een leidinggevende of een gekwalificeerde vakman. De noodzakelijke kennis en vaardigheden om werkzaamheden uit te kunnen voeren, worden deels op school en deels tijdens (bedrijfs-)stages geleerd.

Overlap van kerndoelen in het leergebied Mens, natuur en techniek met kerndoelen ter voorbereiding op arbeid is bewust gehandhaafd. Bijvoorbeeld het aspect veiligheid is zeer belangrijk voor zowel woon- als werksituaties. Daarom is het aspect veiligheid twee keer opgenomen in de kerndoelen: als kerndoel in het leergebied Mens, natuur en techniek en als aspect in de kerndoelen ter voorbereiding op arbeid.

Algemeen geldt voor leerlingen met een beperking het belang dat zij ICT, technologische hulpmiddelen en aanpassingen steeds beter leren benutten om de eigen redzaamheid te vergroten. In het leergebied MNT wordt er tevens naar gestreefd dat leerlingen de mogelijkheden van ICT benutten bij het omgaan met werkgerelateerde informatie, zoals urenverantwoording en/of digitale uitlezing van machines en apparatuur.

Bij leerlingen met een fysieke beperking of langdurig zieke leerlingen zal het uitvoeren van praktisch onderzoek en van praktische opdrachten vaak om maatwerk vragen. Dit zal soms ook het geval zijn bij leerlingen met een beperking in de visuele waarneming. Met een duidelijke, gestructureerde aanpak en gerichte ondersteuning kan ook een brailleleerling praktische opdrachten leren uitvoeren, maar het goed om kunnen gaan met bepaalde meetgereedschappen zal lastig blijven.

Het brede spectrum van onderwerpen in dit leergebied en de daarmee samenhangende begrippen veronderstellen een bepaald niveau van (vak)taal- en woordenschatontwikkeling. Voor leerlingen in dit uitstroomprofiel zal de uitwerking van de kerndoelen zo praktisch en concreet mogelijk moeten zijn en afgestemd op de taal- en woordenschatontwikkeling van de leerlingen.

Het kerndoel gericht op veiligheidsaspecten, zal voor leerlingen met een auditieve en visuele beperking specifiek uitgewerkt worden. Het leren waarnemen en herkennen van onveilige situaties is echter ook voor hen uiterst belangrijk.

De kerndoelen gericht op kennis van lichamelijke en psychische gezondheid en zorg voor zichzelf en anderen zijn bij uitstek van belang voor leerlingen in het voortgezet speciaal onderwijs. De ondersteuning, apparatuur en/of handicapspecifieke aanpassingen waarmee de leerlingen zelf dagelijks omgaan kunnen hierbij worden betrokken. De invulling van deze kerndoelen kan worden aangepast aan de doelgroepen in de school en zal vaak ook per leerling variëren.

## Voorstel Kerndoelen Mens, natuur en techniek

### **1. De leerling leert over zorg en leert te zorgen voor een gezonde voeding, voor de woon- en leefomgeving en voor de persoonlijke verzorging en presentatie.**

*Hierbij kan men denken aan kennis en vaardigheden met betrekking tot:*

- het bereiden van gezonde voeding;
- persoonlijke verzorging en presentatie;
- gebruikmaken van de gezondheidszorg;
- het schoonmaken van en zorgen voor de woon- en leefomgeving.

### **2. De leerling leert over aspecten van hygiëne en leert hygiënisch te handelen in de school-, leef- en werkomgeving.**

*Hierbij kan men denken aan kennis en vaardigheden met betrekking tot:*

- de persoonlijke hygiëne, in het bijzonder de handenhygiëne;
- hygiëne in de keuken, in het bijzonder werkplekhygiëne;
- voedselveiligheid en de relatie tussen hygiëne en voedselveiligheid.

### **3. De leerling leert hoofdzaken te begrijpen van bouw en functie van het menselijk lichaam en van de lichamelijke, seksuele en geestelijke ontwikkeling van mensen en leert te zorgen voor de eigen lichamelijke, seksuele en psychische gezondheid.**

*Hierbij kan men denken aan:*

- basiskennis van het menselijk lichaam;
- basiskennis en vaardigheden op het gebied van EHBO;
- basiskennis over lichamelijke ontwikkeling naar volwassenheid;
- basiskennis van de geestelijke ontwikkeling;
- basiskennis en vaardigheden met betrekking tot het vinden van een balans tussen inspanning, ontspanning en rust;
- basiskennis seksuele ontwikkeling;
- basiskennis en vaardigheden met betrekking tot zwangerschap en anti-conceptie;
- kennis over het ontstaan en voorkomen van geslachtsziekten;
- kennis en vaardigheden met betrekking tot seksuele veiligheid;
- het ontwikkelen van een weerbare houding, het stellen van eigen grenzen en deze bewaken;
- leren respectvol om te gaan met seksuele diversiteit.

### **4. De leerling leert veel voorkomende planten en dieren te onderscheiden en leert te zorgen voor planten en/of dieren.**

*Hierbij kan men denken aan het leren:*

- zorgen voor planten en dieren thuis, in de ruimere leefomgeving en op stages;
- benoemen van planten en dieren;
- over de bouw en de functie van organismen, zoals planten en dieren.

**5. De leerling leert over aspecten van duurzaamheid en leert met zorg om te gaan met het milieu.**

*Hierbij kan men denken aan:*

- kennis en vaardigheden met betrekking tot afvalscheiding;
- gebruik en opslag van schadelijke en/of gevaarlijke stoffen, zoals reinigingsmiddelen en oplosmiddelen;
- recycling en (her)gebruik van afvalstoffen;
- energiebesparende maatregelen in huis;
- milieubewust gebruik van vervoermiddelen.

**6. De leerling leert aan de hand van toepassingen uit het dagelijks leven technische en natuurkundige principes te herkennen.**

*Hierbij kan men denken aan:*

- bij de fiets: omzetting van energie;
- bij de keukenmixer: omzetting van energie;
- bij de warmwater voorziening/CV in huis: productie en transport van energie(bronnen).

**7. De leerling leert technische toepassingen te herkennen en gebruiken, mede om de eigen redzaamheid te vergroten.**

*Hierbij kan men denken aan:*

- gebruik van ondersteunende technische hulpmiddelen;
- gebruik van huishoudelijke apparatuur;
- gebruik van elektrisch gereedschap.

**8. De leerling leert eenvoudig technisch onderhoud uit te voeren.**

*Hierbij kan men denken aan:*

- onderhoud fiets;
- eenvoudig schilderwerk;
- eenvoudig behangen;
- afvoer ontstoppen;
- zekeringen vervangen.

**9. De leerling leert over veiligheidsaspecten en leert veilig te handelen op school, thuis en op de werkplek.**

*Hierbij kan men denken aan:*

- veiligheidsbewustzijn ontwikkelen;
- gebruik van persoonlijke beveiligingsmiddelen;
- zorgen voor een veilige en geordende werkomgeving;
- lezen en begrijpen van etiketten bij chemische stoffen, zoals schoonmaak- en oplosmiddelen;
- onveilige situaties en gebeurtenissen herkennen en melden bij verantwoordelijke;
- kennis en vaardigheden met betrekking tot brandveiligheid in huis en in de werkomgeving.

## 6. Mens en maatschappij

### Karakteristiek

In dit leergebied staat de toerusting van leerlingen voor hun rol als burger in de Nederlandse maatschappij centraal. Door middel van praktische ervaringen en reflectie daarop leren de leerlingen deze rol in verschillende situaties in te vullen: op school, op stage, op de arbeidsplaats en in de bredere maatschappij.

Het leergebied Mens en maatschappij in het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt is gericht op de zelfredzaamheid en de participatie van leerlingen in het private en publieke domein en op de participatie in arbeidsorganisaties en de (toekomstige) rol als werknemer. Tot het private en het publieke domein behoren zaken als consumeren, budgetteren, mobiliteit, wonen, vrije tijdsbesteding en burgerschap.

Bij de invulling van hun rol als burger en als werknemer hebben veel vso-leerlingen in meerdere of mindere mate ondersteuning nodig. Het op adequate wijze stellen van hulpvragen en het omgaan met ondersteuning en ondersteuners behoort voor deze leerlingen eveneens tot de te ontwikkelen burgerschapscompetenties.

Algemeen geldt voor leerlingen met een beperking dat zij ICT, technologische hulpmiddelen en aanpassingen steeds beter leren benutten om de eigen redzaamheid te vergroten.

In het leergebied Mens en maatschappij wordt ernaar gestreefd dat leerlingen tevens de mogelijkheden van ICT benutten bij het zoeken en gebruiken van informatie.

In dit leergebied is het van belang dat leerlingen leren omgaan met voor hen van toepassing zijnde maatschappelijke ondersteuning, zorg- en/of hulpverlening. Ook leren de leerlingen wat de betekenis is van het hebben van een beperking voor de samenleving.

Bij leerlingen met een fysieke beperking of langdurig zieke leerlingen zal het uitvoeren van praktisch onderzoek en het doen van praktische opdrachten vaak om maatwerk vragen. Dit zal soms ook het geval zijn bij leerlingen met een beperking in de visuele waarneming. Voor deze laatste groep leerlingen is vooral het werken met complex samengestelde bronnen problematisch.

Bij kerndoel 3, het verwerven van een eigentijds beeld van de ruimtelijke omgeving ten behoeve van het reizen, kan het gebruik van kaarten, luchtfoto's en satellietbeelden problemen opleveren.

Voor leerlingen met een auditieve beperking en taalontwikkelingsstoornissen is het 'verbanden zien en inzicht verkrijgen' soms lastig. Dit veronderstelt een taalabstractieniveau dat niet alle leerlingen kunnen ontwikkelen. Voor leerlingen met problemen op het gebied van communiceren en/of sociaal gedrag zal het innemen en verdedigen van een beargumenteerd standpunt en daarbij

respectvol met kritiek omgaan speciale aandacht vergen. Voor leerlingen met een autisme spectrum stoornis geldt dit in het bijzonder voor kerndoel 6, met name als het gaat om het begrijpen en respectvol hanteren van verschillen in leefwijzen en opvattingen en om het zich verplaatsen van zienswijzen en standpunten van anderen.

## Voorstel Kerndoelen Mens en maatschappij

- 1. De leerling leert over de rol van de consument in de Nederlandse samenleving, leert als consument bewuste en kritische keuzes te maken en leert daarbij bewust om te gaan met sociale druk.**

*Hierbij kan men denken aan:*

- het begrijpen en beoordelen van consumenteninformatie en reclameboodschappen;
- het onderzoeken en vergelijken van producten en diensten op prijs, kwaliteit, gezondheid en duurzaamheid;
- het kennen en gebruik kunnen maken van diensten van consumentenorganisaties;
- bewust omgaan met sociale druk en de invloed van de sociale omgeving (leeftijdsgenoten) op het eigen consumptiepatroon.

- 2. De leerling leert te budgetteren en leert de eigen financiën te beheren, mede met het oog op zelfstandig wonen in de toekomst.**

*Hierbij kan men denken aan:*

- leren hoe je je inkomsten en uitgaven kunt bijhouden;
- besef ontwikkelen over wat je kunt uitgeven, gegeven de inkomsten;
- leren begroten/budgetteren voor de situatie nu (nog niet financieel zelfstandig);
- leren begroten voor de situatie straks, bij (zo zelfstandig mogelijk) wonen, met name het onderscheid tussen vaste lasten en overige uitgaven;
- leren aankopen te betalen met alle relevante betaalmiddelen;
- leren afwegen wanneer je wilt sparen of lenen en wat daarvan de financiële gevolgen zijn;
- leren over risico's die verbonden zijn aan het niet betalen van rekeningen;
- kennis maken met elementaire bank-, verzekerings- en belastingzaken;
- onderkennen van eventuele behoefte aan hulp bij financiële problemen en hulp effectief kunnen inschakelen.

- 3. De leerling leert een eigentijds beeld van de eigen omgeving, Nederland en de wereld te gebruiken om zich te kunnen verplaatsen en te reizen.**

*Hierbij kan men denken aan:*

- dagelijkse reispatronen in de eigen omgeving;
- niet dagelijkse reispatronen buiten de eigen omgeving;
- keuze van vervoersmiddel, waaronder openbaar vervoer, en het gebruik maken daarvan;
- het leren werken met atlas, kaarten en plattegronden (op papier en digitaal);;
- het leren werken met een navigatiesysteem;
- het plannen van een (vakantie-)reis m.b.v. informatiebronnen;
- het naleven van wetten en regels in het verkeer;
- het naleven van algemeen aanvaarde normen en gedragsregels in het openbaar vervoer.

- 4. De leerling leert over het belang en de betekenis van werk voor zichzelf en oriënteert zich op de eigen plaats binnen een arbeidsorganisatie en op regelingen voor arbeidsvoorwaarden en arbeidsomstandigheden.**

*Hierbij kan men denken aan:*

- de rechten en plichten van werknemers en werkgevers, waaronder de rol van CAO;
- de rol van vakbonden bij onderhandeling over arbeidsvoorwaarden;
- de functie van regelingen voor arbeidsomstandigheden (ARBO-regels en hoe die worden gehanteerd);

- de functie van relevante uitkeringen (WW, Wajong) en hoe men daar (eventueel) gebruik van kan maken;
- conflicten en conflictbeslechting tussen werkgever en werknemer, waar kun je terecht?;
- verschil tussen betaalde en onbetaalde arbeid;
- verschil tussen 'zwart' en 'wit' werken;
- leren kennen en omgaan met verschillende rollen, taken, posities en verantwoordelijkheden in een (arbeids)organisatie en de eigen plaats daarbinnen;
- leren samenwerken met anderen ongeacht hun groepsidentiteit, sociale en culturele achtergronden;
- in stage-/werksituaties leren afspraken maken, afspraken nakomen en compromissen sluiten;
- leren meedoen en bijdragen aan stage-/werkoverleg op de 'werkvloer'.

**5. De leerling leert over verschillende mogelijkheden om de vrije tijd te besteden en verkent actief de eigen mogelijkheden om te participeren aan activiteiten in de vrije tijd.**

*Hierbij kan men denken aan:*

- nadenken over en uitvinden van je persoonlijke voorkeuren voor de besteding van je vrije tijd, waaronder het vinden en onderhouden van sociale contacten;
- verkennen van verschillende mogelijkheden voor vrijetijdsbesteding;
- verkennen van uitgaansgelegenheden in de buurt;
- verkennen van beschikbare financiële voorzieningen voor vrije tijdsbesteding (zoals stadspas, gemeentelijke subsidies e.d.);
- verkennen van (wijk)voorzieningen en de 'sociaal-culturele kaart' van de eigen leefomgeving;
- verkennen van mogelijkheden om bij te dragen aan een plezierige leef- en woonomgeving (buurtcomités, inspraakcommissies, vrijwilligerswerk).

**6. De leerling leert over burgerschap in de Nederlandse samenleving en de eigen rol als burger in te vullen en leert de betekenis te zien van respect voor verschillen tussen mensen in opvattingen en leefwijzen, met daarbij aandacht voor seksualiteit en seksuele diversiteit.**

*Hierbij kan men denken aan:*

- leren om zelf op een democratische manier actief te participeren op school, op stage/werk en in de bredere samenleving;
- leren wat het betekent om in een rechtsstaat te leven, namelijk dat de staat de rechten van burgers respecteert en verdedigt: de grond- en vrijheidsrechten, mensenrechten en kinderrechten;
- leren dat men in een democratie nastreeft conflicten zo bevredigend mogelijk op vreedzame wijze op te lossen;
- leren dat burgers de rol van gezagsdragers respecteren bij het oplossen van conflicten en problemen, waaronder politie, justitie en onderwijsgevendend;
- leren omgaan met de diversiteit in de Nederlandse samenleving, de verscheidenheid aan mensen, etnische groepen, religies, levensbeschouwingen, seksuele oriëntatie, waarden, normen, gewoonten en gebruiken;
- leren zich in elkaars standpunten te verplaatsen;
- leren een dialoog te voeren, ook met andersdenkenden;
- leren de eigen opvattingen te kunnen spiegelen aan bestaande wetten, normen, regels en rechten.

**7. De leerling leert op hoofdlijnen hoe het Nederlandse politieke bestel als democratie functioneert en hoe hij zelf daarbij betrokken kan zijn.**

*Hierbij kan men denken aan:*

- leren over de hoofdkenmerken van de parlementaire democratie: gekozen volksvertegenwoordiging d.m.v. vrije verkiezingen; politieke partijen van verschillende kleur omdat mensen het niet altijd met elkaar eens zijn; respecteren van minderheidsstandpunten;
- een eigen standpunt bepalen over het wel of niet meedoen aan verkiezingen.

**8. De leerling leert perioden, gebeurtenissen en personen uit zijn eigen leven en leefomgeving te ordenen in de tijd.**

*Hierbij kan men denken aan:*

- besef ontwikkelen ten aanzien van het eigen heden, verleden en toekomst;
- het leren beschrijven van de eigen levensloop en mijlpalen daarin benoemen;
- het leren wat generaties zijn en dat iedere generatie weer in een andere wereld leeft;
- het leren over de geschiedenis van de eigen omgeving.

**9. De leerling leert enkele belangrijke gebeurtenissen, ontwikkelingen en personen in de tijd te plaatsen.**

*Hierbij kan men denken aan:*

- het leren over de holocaust als moreel ijkpunt van de westerse cultuur;
- het leren over de betekenis van 'Europa' en het ontstaan van 'Europa' : nooit meer oorlog;
- het leren over de technologische vooruitgang die we nu kennen en die nog maar van een heel recente tijd is;
- het leren over de ontdekkingsreizen en wat deze in de wereldgeschiedenis hebben teweeggebracht.



## 7. Culturele oriëntatie en creatieve expressie

### Karakteristiek

In het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt staat de voorbereiding op (toekomstig) werken, wonen, vrijetijdsbesteding en burgerschap centraal. Het leergebied 'culturele oriëntatie en creatieve expressie' draagt daaraan bij door het stimuleren van de persoonlijke, creatieve en kunstzinnige ontwikkeling van leerlingen, de ontwikkeling van de verbeeldingskracht en de ontwikkeling van competenties om de vrije tijd op een passende en bevredigende manier vorm te geven. Het richt zich op situaties, nu en in de toekomst, van dagelijks leven in de privé sfeer (wonen, vrije tijd) en op het stimuleren van deelname aan sociaal-culturele activiteiten. Leerlingen verdiepen en verbreden hun kennismaking met culturele activiteiten en kunstzinnige en creatieve uitingen, voortbouwend op de kunstzinnige oriëntatie in het primair onderwijs of het speciaal onderwijs. Als vormingsgebied is culturele oriëntatie en creatieve expressie uitermate geschikt voor het ontwikkelen van competenties voor, en bewustwording van, een zinvolle en bevredigende besteding van vrije tijd.

Binnen de *culturele oriëntatie* ligt het accent op de verkenning van een passend sociaal-cultureel aanbod in de omgeving van de leerling. Ook is er aandacht voor erfgoededucatie, kunsteducatie en media-educatie, met nadruk op het verkennen van de diversiteit van het aanbod in de omgeving van de leerling en het deelnemen aan verschillende culturele en kunstzinnige activiteiten.

Binnen de *creatieve en kunstzinnige expressie* verkennen de leerlingen op een actieve manier hun eigen expressieve mogelijkheden binnen verschillende kunstzinnige disciplines: beeldend, audiovisueel, muziek, dans, drama. Hierna volgt reflectie op eigen voorkeuren en talenten, gevolgd door het maken van keuzes voor verbreding en/of verdieping van vaardigheden binnen de gekozen discipline(s).

In de gekozen discipline(s) worden verschillende functies verkend: uitdrukken van eigen gevoelens en ervaringen, vorm geven aan verbeelding, leren communiceren door middel van beeld, geluid en (lichaams)taal. De leerlingen leren daarbij hun creatieve en kunstzinnige uitingen op een toegankelijke wijze aan anderen te presenteren.

Daarbij en daarnaast leren de leerlingen oog te krijgen voor de diversiteit in de kunstzinnige en creatieve uitingen van anderen. Die 'anderen' kunnen medeleerlingen zijn, maar ook professionele kunstenaars.

Het leren uitdrukken van eigen gevoelens en ervaringen en hierover communiceren door middel van beeld, geluid en (lichaams)taal biedt leerlingen met sociaal-emotionele problematiek en/of communicatieve problemen de kans om gekanaliseerd uiting te geven aan hun gevoelens en fantasie. Maar er zijn ook beperkingen.

Het leergebied nodigt leerlingen uit iets van zichzelf te laten zien, wat vaak moeilijk voor hen is. Daar komt bij dat sommige leerlingen, zoals leerlingen met een autisme spectrum stoornis, vaak een beperkte verbeeldingskracht hebben.

Voor leerlingen met een fysieke beperking geldt dat zij hun eigen productieve mogelijkheden zullen verkennen en exploreren. Technologie kan worden ingezet als hulpmiddel.

Voor leerlingen met beperkte (fijn-)motorische vaardigheden kan het leren omgaan met verschillende materialen een waardevolle ervaring zijn, mede voor het stimuleren van de sensorische ontwikkeling.

Ook leerlingen met een auditieve, communicatieve en/of visuele beperking worden in hun ontwikkeling gestimuleerd door het opdoen van een grote verscheidenheid aan ervaringen door te handelen, dingen mee te maken en bewust gebruik te maken van de allerlei zintuiglijke waarnemingen. Afhankelijk van de beperking zullen de kerndoelen op een passende wijze worden ingevuld.

Voor blinde leerlingen zal het 'kijken naar kunst' vervangen worden door andere zintuiglijke ervaringen.

Voor dove en slechthorende leerlingen geldt dit voor activiteiten die een beroep doen op het gehoor. Voor dove leerlingen is het aansluiten bij sociaal culturele activiteiten voor doven gewenst om zaken met andere doven te kunnen delen. Maar onder andere door grotere afstanden kan het aanbod minder bereikbaar zijn. Compensatie kan worden gezocht in ervaringen en uitingen die andere zintuigen aanspreken.

## Voorstel Kerndoelen Culturele oriëntatie en creatieve expressie

### **1. De leerling oriënteert zich op het sociaal-culturele aanbod in zijn omgeving, leert een voor hem passende keuze te maken uit dit aanbod en leert actief deel te nemen aan culturele activiteiten.**

*Hierbij kan worden gedacht aan:*

- het in kaart brengen van de culturele mogelijkheden in de eigen omgeving;
- het leren om een keuze te maken uit dit aanbod;
- het gebruik maken van het aanbod, ook m.b.v. cultuur vouchers;
- het deelnemen aan (diverse) activiteit(en).

### **2. De leerling leert zich creatief en kunstzinnig te uiten, passend bij de eigen talenten, voorkeuren en mogelijkheden.**

*Hierbij kan gedacht worden aan;*

- het verkennen van eigen voorkeuren en talenten;
- het verkennen van de eigen mogelijkheden;
- het uitdrukken van eigen gevoelens;
- het vastleggen van ervaringen;
- het vormgeven aan verbeelding;
- het bewerkstelligen van communicatie.

### **3. De leerling leert eigen creatief of kunstzinnig werk, alleen of met een groep, aan derden te presenteren.**

*Hierbij kan gedacht worden aan:*

- het presenteren van eigen werk aan anderen, samen met een groep en/of alleen;
- de vorm van presenteren kan verschillend zijn, passend bij het werk; bijvoorbeeld: vertellen, tentoonstelling, voorstelling, concert, av-presentatie, filmpje.

### **4. De leerling leert te vertellen en na te denken over eigen creatief of kunstzinnig werk en over het werk van anderen.**

*Hierbij kan gedacht worden aan;*

- vertellen over eigen werk: wat heb ik gedaan, hoe heb ik het aangepakt, wat vind ik van het resultaat;
- verwoorden van een indruk van of mening over werk van andere leerlingen;
- verwoorden van een indruk van of mening over werk van professionele kunstenaars;
- het reflecteren op bronnen vanuit diverse media (mediawijsheid).

## 8. Bewegen en sport

### Karakteristiek

Blijvende en verantwoorde deelname aan bewegen en sport is voor leerlingen in het voortgezet speciaal onderwijs belangrijk. Leerlingen worden zich in sterke mate bewust van hun (fysieke) mogelijkheden en onmogelijkheden. Het verkennen en accepteren van de eigen mogelijkheden en het ontwikkelen van zelfvertrouwen zijn daarbij essentieel.

Het ontwikkelen en behouden van een actieve leefstijl en de voorbereiding op een zinvolle en gezonde vrije tijdsbesteding vormen belangrijke doelstellingen van het leergebied Bewegen en sport in het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt. Om dat doel te bereiken leren leerlingen deel te nemen aan een breed scala van actuele bewegingsactiviteiten. Leerlingen leren de hoofdbeginselen van de belangrijkste bewegings- en spelvormen ervaren in aansprekende bewegingssituaties. Het gaat daarbij om bewegingsvormen als balanceren, springen, zwaaien, klimmen, duikelen, hardlopen en bewegen op muziek. En om spelvormen als tik- en afgooispelen, doelspelen en terugslagspelen en spelactiviteiten waarbij het gaat om mikken en jongleren en zelfverdediging.

Ter voorbereiding op een zinvolle en gezonde vrijetijdsbesteding zullen leerlingen zich ook oriënteren op een passende buitenschoolse bewegings- en sportcultuur zoals die wordt aangeboden in hun woon- of leefomgeving, op de meer seizoengebonden bewegingsactiviteiten en eventueel op het naschoolse aanbod van de school.

Als scholen in de gelegenheid zijn om zwembad aan te bieden aan leerlingen die daarin nog onvoldoende vaardig zijn, kan worden bevorderd dat leerlingen in hun vrije tijd veilig kunnen zwemmen.

De meeste bewegings- en sportactiviteiten worden gezamenlijk ondernomen en dus is het nodig om te leren die zelfstandig en gezamenlijk op gang te brengen en te houden. Daarbij is het van belang dat leerlingen leren af te spreken wat de regels zijn, hoe die na te leven en wie welke rol speelt. Verder hoort daarbij elkaar helpen, op veiligheid letten, elkaars mogelijkheden respecteren en eigen mogelijkheden verkennen. Het is eigen aan bewegen dat er plezier aan te beleven valt. Dat plezier is van groot belang voor een blijvende deelname aan bewegingsactiviteiten.

Ter voorbereiding op arbeid zitten in veel bewegingsactiviteiten aspecten die van belang zijn voor lichamelijke arbeid, zoals tillen, kracht zetten en op hoogte werken. Deze aspecten zullen gekoppeld aan passende activiteiten aan de orde komen.

Veiligheid in bewegingssituaties en fitheid in relatie tot bewegen is ook een thema dat samen met verschillende activiteiten aan de orde komt.

De motorische ontwikkeling bij leerlingen met een fysieke of zintuiglijke beperking is veelal achter vergeleken met leeftijdsgenoten. Bewegen in de ruimte kan voor deze leerlingen omgeven zijn met onzekerheid en angst. De uiteenlopende lichamelijke beperkingen kunnen een motorisch actieve deelname aan activiteiten voor sommige leerlingen moeilijk of zelfs onmogelijk maken. Voor zover mogelijk zullen voor deze leerlingen alternatieven worden aangeboden waarin ze op een andere en passende manier actief betrokken kunnen zijn bij een bewegingsactiviteit.

Voor blinde leerlingen zijn balspelen slechts beperkt mogelijk. Activiteiten als zwemmen, skiën, schaatsen, klimmen, fitness en kanoën zijn wel mogelijk. Met aangepast sportmateriaal kan veel worden bereikt. Slechtziende leerlingen kunnen bijna alle spelvormen op een eenvoudig niveau beoefenen.

Ook bij leerlingen met een auditieve en/of communicatieve beperking kan sprake zijn van een achterstand in de motorische ontwikkeling, veroorzaakt door beperktere ervaring in verschillende vormen van bewegen en spelen. Ook komen stoornissen in de coördinatie en de planning van bewegingen voor. Door de stoornis van het gehoor kunnen dove en slechthorende

leerlingen problemen met hun evenwicht hebben. Spelactiviteiten met andere leerlingen kunnen lastig zijn door problemen in de onderlinge communicatie.

## Voorstel Kerndoelen Bewegen en sport

### **1. De leerling leert deel te nemen aan activiteiten uit verschillende bewegingsgebieden.**

*Hierbij kan men denken aan:*

- bewegingsgebieden als balanceren, klimmen, zwaaien, springen, hardlopen;
- activiteiten als: acrobatiek, schommelen, trampolinespringen, sprinten, mountainbiken.

### **2. De leerling leert deel te nemen aan verschillende spelgebieden.**

*Hierbij kan men denken aan:*

- spelvormen zoals doelspelen, terugslagspelen, tik- en afgooispelen, honkloopspelen, zelfverdedigingsspelen, mikspelen, jongleren;
- activiteiten als: basketbal, badminton, judovormen, trefspelen, golf.

### **3. De leerling leert deel te nemen aan verschillende vormen van bewegen op muziek.**

*Hierbij kan men denken aan:* bewegen in de maat van de muziek en dansvormen.

### **4. De leerlingen leren zelfstandig met elkaar bewegingssituaties te reguleren.**

*Hierbij kan men denken aan:*

- regels en functies leren hanteren en accepteren;
- functiewisselingen toepassen;
- zo zelfstandig mogelijk team- en groepsindelingen leren maken en accepteren;
- sport- en spelsituaties in de vrije tijd (buiten schoolverband) zelfstandig leren regelen;
- klaarzetten, opruimen, herstellen en aanpassen van opstellingen van materialen.

### **5. De leerlingen leren met elkaar bewegingssituaties positief te beleven.**

*Hierbij kan men denken aan:*

- ingaan op de bewegingsuitdaging en zich willen verbeteren;
- waarderen van de inbreng van anderen;
- inschatten welke activiteiten, contexten en motieven bij hen passen.

### **6. De leerling leert over de waarde van bewegen voor gezondheid en welzijn en ontwikkelt een gewoonte van regelmatig en verantwoord bewegen.**

*Hierbij kan men denken aan:*

- leren over de voordelen van regelmatig intensief bewegen;
- ontwikkelen van gewoonte om zo mogelijk regelmatig intensief te bewegen;
- principes van veilig en verstandig bewegen (op school, thuis, in de vrije tijd en op het werk);
- ergonomische aspecten van lichamelijke arbeidsmatige activiteiten.

**7. De leerling oriënteert zich op sport- en bewegingsmogelijkheden in zijn omgeving, leert een voor hem passende keuze te maken uit dit aanbod en leert actief deel te nemen aan bewegingsactiviteiten buiten schoolverband.**

*Hierbij kan men denken aan:*

- deelnemen aan sportoriëntatie- en keuzeprogramma's;
- verkennen en benutten van mogelijkheden om lid te worden bij sportvereniging(en);
- naar evenement(en) gaan.

# Kerndoelen Voorbereiding op arbeid

## Karakteristiek

In het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt worden leerlingen, zoals de naam zegt, voorbereid op participatie op de arbeidsmarkt. Allereerst wordt bij 'arbeidsmarkt' in relatie tot schoolverlaters van het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt gedacht aan passende werkgelegenheid in de regio waar de leerling woont.

'Passende werkgelegenheid' moet hier individueel bekeken worden: passend voor de individuele leerling, met zijn of haar wensen, mogelijkheden en beperkingen. De arbeidsmarktpositie van schoolverlaters uit het vso is kwetsbaar. Het verwerven van een baan gaat niet vanzelf, en het behoud van een eenmaal verworven baan is niet vanzelfsprekend. In de huidige geflexibiliseerde en geglobaliseerde arbeidsmarkt is er steeds vaker sprake van een loopbaan, waarin werknemers meerdere malen van baan, bedrijf of branche zullen moeten wisselen.

De kerndoelen ter voorbereiding op arbeid zijn er mede op gericht dat leerlingen hun loopbaan- en arbeidscompetenties maximaal kunnen ontwikkelen, rekening houdend met hun mogelijkheden en beperkingen.

## *Loopbaansturing*

Daarvoor is het nodig om hun vermogens tot loopbaansturing te versterken en om hen uit te dagen, zelf (mede)verantwoordelijkheid te leren dragen voor hun (toekomstige) loopbaan op de arbeidsmarkt.

Een integrale benadering is belangrijk. Tegelijkertijd met het leren uitvoeren van praktische (beroeps)taken, oriënteert de leerling zich ook op een concrete en praktische manier op de betekenis die arbeid in de betreffende sector of branche voor hem heeft. De leerling oriënteert zich daarnaast actief op het werk- en beroepenveld, bijvoorbeeld door middel van bedrijfsexcursies en oriënterende stages in meerdere branches of sectoren.

De leerling leert om zijn eigen affiniteit met en motivatie voor verschillende werkvelden en branches te onderzoeken en stapsgewijs tot conclusies te komen met betrekking tot de eigen loopbaan. Hierop kan de leerling bij de start van zijn loopbaan als werknemer zijn/haar keuzes baseren.

De leerling leert effectief werk te zoeken, een sollicitatieprocedure te doorlopen en zijn/haar rechten en plichten als werknemer naar behoren uit te oefenen. Het leren vinden en behouden van werk, en het (zo nodig) leren veranderen van baan is tevens onderdeel van de voorbereiding op de arbeidsmarkt.

## *Arbeidscompetenties*

De leerling ontwikkelt algemene competenties voor arbeid (kerndoel 3) en specifieke beroepscompetenties (kerndoel 4). De beschrijvingswijze van deze competenties is ontleend aan de competentiestructuur van het mbo, omdat deze beschrijvingswijze (h)erkend wordt door bedrijven en ROC's. Hierdoor kunnen doorgaande ontwikkelingslijnen voor leerlingen ontstaan van vso naar bedrijven en, indien mogelijk, naar vervolgtrajecten met een combinatie van werk en opleiding.

Het aspect veiligheid op de werkvloer, het ontwikkelen van veiligheidsbewustzijn en het leren veilig te werken wordt uiterst belangrijk gevonden. Het aspect veiligheid is daarom twee keer opgenomen in de kerndoelen: als aspect bij onderstaande kerndoelen en tevens als kerndoel in het leergebied Mens, natuur en techniek.

### *Maatwerk*

Voor leerlingen met uiteenlopende beperkingen of stoornissen zal de voorbereiding op arbeid maatwerk zijn. Dit onderdeel moet duidelijk gekoppeld worden aan de eigen keuzes en het verwachte en gewenste niveau van uitstroom en daarmee evenredig zijn. Bij uitstroom naar de Sociale Werkvoorziening zal het accent op andere kerndoelen liggen als bij uitstroom naar een reguliere baan. Veel leerlingen zullen wellicht altijd begeleiding of ondersteuning nodig hebben om te kunnen werken.

## Voorstel kerndoelen Voorbereiding op arbeid

### **1. De leerling verkent actief werkvelden en beroepen, bij voorkeur in de eigen regio.**

*Hierbij kan men denken aan de volgende subdoelen:*

- De leerling verkent actief branches en bedrijven, bij voorkeur degenen die in de regio actief zijn.
- De leerling verkent verschillende beroepen met de erbij behorende rollen, taken en verantwoordelijkheden.
- De leerling verkent mogelijkheden binnen bedrijven om functies voor hem op maat samen te stellen.
- De leerling verkent specifieke voorzieningen die beschikbaar zijn voor werknemers met een handicap, stoornis of beperking.

### **2. De leerling leert vaardigheden om werk te verwerven, te behouden en om van werk te veranderen.**

*Hierbij kan men denken aan de volgende subdoelen:*

- De leerling leert voor hem passende en geschikte vacatures te selecteren.
- De leerling leert effectief te solliciteren.
- De leerling leert een portfolio op te bouwen en leert dit te gebruiken als middel om zich te presenteren bij een werkgever.
- De leerling leert op hoofdlijnen de rechten en plichten van een werknemer en leert deze uit te oefenen (ermee om te gaan).
- De leerling leert officiële documenten die samenhangen met werk (bijvoorbeeld stageovereenkomst, arbeidscontract, salaris specificatie, uitkeringsbericht) lezen en begrijpen.
- De leerling leert organisaties kennen die belangen van studenten en/of werknemers (al dan niet met een handicap) behartigen; leert een bewuste keuze maken om al dan niet lid te worden van een dergelijke organisatie.
- De leerling leert op passende wijze de eigen belangen en wensen te behartigen in relatie tot aanpassing van het werk (aan de eigen mogelijkheden en beperkingen), en in relatie tot de realisatie van eigen ontwikkelingsmogelijkheden op het werk (scholingswensen, promotie).
- De leerling leert om een netwerk van contacten op te bouwen en te benutten, mede ter ondersteuning bij het verwerven, behouden en veranderen van werk.
- De leerling leert gebruik te maken van voorzieningen voor arbeidsbemiddeling, arbeidsintegratie en jobcoaching.

### **3. De leerling ontwikkelt algemene competenties voor arbeid, met name de volgende:**

#### **3.1 De leerling leert samen te werken en te overleggen.**

*Dit houdt onder andere in:*

- anderen raadplegen en overleggen;
- afstemmen;

- openhartig en oprecht communiceren;
- aanpassen aan de groep;
- bevorderen van teamgeest;
- bijdrage van anderen waarderen.

### **3.2 De leerling leert instructies en procedures op te volgen.**

*Dit houdt onder andere in:*

- werken conform voorgeschreven veiligheidsvoorschriften;
- instructies opvolgen;
- werken conform voorgeschreven procedures, daarbij discipline tonen.

### **3.3 De leerling leert bij arbeidsmatige taken de juiste materialen en middelen op een doelmatige en doelgerichte manier in te zetten.**

*Dit houdt onder andere in:*

- geschikte materialen en middelen kiezen;
- deze materialen en middelen doeltreffend en doelmatig gebruiken;
- goed zorgen voor materialen en middelen.

### **3.4 De leerling leert de eigen beroepsmatige werkzaamheden te plannen en te organiseren.**

*Dit houdt onder andere in:*

- doelen en prioriteiten stellen;
- activiteiten plannen;
- tijd indelen.

### **3.5 De leerling leert kwaliteit te leveren in arbeidsmatige situaties.**

*Dit houdt onder andere in:*

- kwaliteitsniveau halen;
- productiviteitsniveau halen;
- systematisch werken.

### **3.6 De leerling leert ethisch en integer te handelen in beroepssituaties.**

*Dit houdt onder andere in:*

- integer handelen;
- omgevingsverantwoord handelen;
- verschillen tussen mensen respecteren.

### **3.7 De leerling leert om te gaan met veranderingen en zich aan te passen.**

*Dit houdt onder andere in:*

- aanpassen aan veranderende omstandigheden;
- nieuwe ideeën accepteren;
- omgaan met onduidelijkheid en onzekerheid;
- met diversiteit tussen mensen omgaan.

### **3.8 De leerling leert met druk en tegenslag om te gaan.**

*Dit houdt onder andere in:*

- effectief blijven presteren onder druk;
- gevoelens onder controle houden;
- constructief omgaan met kritiek;
- eigen grenzen kennen, grenzen stellen.



- 4. De leerling ontwikkelt specifieke beroepsvaardigheden die passen bij de eigen keuzes, mogelijkheden en beperkingen.**  
**Afhankelijk van het gekozen beroep kan dat een combinatie zijn van vakspecifieke fysieke, manuele en/of mentale vaardigheden, kwaliteiten of vermogens zijn.**

*Hieronder kan worden verstaan:*

*vakspecifieke fysieke kwaliteiten tonen, zoals:*

- handig zijn, snel reageren, uithoudingsvermogen hebben (bijvoorbeeld bij het assisteren van cliënten bij dagelijkse bezigheden als zorghulp);
- met voldoende fysieke krachtinspanning, bedreven en accuraat, onderhoudswerkzaamheden aan uitvoeren (bijvoorbeeld als assistent natuur en groen);
- het gebruiken van lichamelijke kracht, snelheid, precisie en coördinatie terwijl hij rekening houdt met de kenmerken van de goederen en opslagplaats, zodat de goederen snel, veilig en zonder schade opgeslagen worden (bijvoorbeeld als assistent logistiek medewerker).

*manuele vaardigheden aanwenden, zoals:*

- snel, precies en accuraat technieken toepassen bij het bewerken van producten (bijvoorbeeld in de horeca);
- het op bedreven en accurate wijze onderhouden van materialen (bijvoorbeeld als assistent natuur en groen).

*vakspecifieke mentale vermogens aanwenden, zoals:*

- het toepassen van vakkennis en technieken bij het bewerken van producten (bijvoorbeeld in de horeca);
- het verwerken van betalingen in de kassa en verschillende betalingswijzen kunnen hanteren (bijvoorbeeld bij het afrekenen in de horeca);
- het uitvoeren van transport- en opslagwerkzaamheden, rekening houdend met de kwetsbaarheid van materialen (bijvoorbeeld als assistent natuur en groen);
- het controleren van goederen op kwaliteit en kwantiteit (bijvoorbeeld als assistent logistiek medewerker).



## B. Literatuur en bronnen

### Literatuur

Berg, J. van den, Ebbens, F., Huisman J., & Kikstrat A. (2003). *Beroepstaakgestuurd leren, een nieuw ontwerp voor techniekopleidingen niveau 1 en 2 BOL en BBL*. 's-Hertogenbosch: Cinop.

Berlet, I., & Haandrikman, M. (2010). *Bewijzen, certificeren en kwalificeren in het Praktijkonderwijs, een bijdrage tot visievorming*. Enschede: SLO.

Bakker, J., & Boer, P. den (2008). *Het Individueel Transitie Plan - tussen idee en stappenplan*. Tilburg: IVA en Work@Work.

Blokhuis, F., & Leenders, E. (2006). *Beroepspraktijkvorming: het organiseren van interactie*. De Bilt: MBO Raad.

Blokhuis, C., & Berlet, I. (2006). *Recht doen aan verschillen, kwaliteit van beoordelen bij competentiegericht praktijkonderwijs*. Enschede: SLO.

Damen, L.H. (red) (2000). *Bouwstenen voor praktijkonderwijs. Deel 1: Pedagogisch/didactische uitgangspunten en leerinhouden*. Enschede: SLO.

Damen, L.H. (2008). *Passend Onderwijs voor vso-leerlingen, een studie voor een kwalificatiestructuur vso*. Enschede: SLO.

Damen, L.H. (2008). *Passende kwalificaties voor vso-leerlingen. Deel 2: Verslagen bezoeken scholen en instellingen voor vso*. Enschede: SLO.

Haandrikman, M., & Jacobs, H. (2008). *Maatwerk en flexibilisering, handreikingen voor competentiegerichte opleidingen*. De Bilt: MBO-raad.

Lierop, B. van, & Koning, M. de (2011). *Transitiepraktijken in het vso*. Nieuwegein: Kenniscentrum CrossOver.

MBO Raad (2009). *Herziening Brondocument burgerschap en leren&loopbaan in het MBO*. Woerden: MBO Raad.

Meijers, F., Kuijpers, M., & Bakker, J. (2006). *Over leerloopbanen en loopbaanleren, loopbaancompetenties in het (v)mbo*. Driebergen: Het Platform Beroepsonderwijs.

*Memorie van Toelichting Wet Kwaliteit (V)SO, concept september 2010*. Den Haag: Ministerie OCW.

Poortman, C., & Visser, K. (2009). *Leren door werk, de match tussen deelnemer en werkplek*. 's-Hertogenbosch: ECHO.

Swager, R. (2003). *Competentiegerichte beroepspraktijkvorming. Werken, leren en begeleiden in de beroepspraktijk*. Amersfoort: Ecabo.

## Websites

[www.overheid.nl/wetten](http://www.overheid.nl/wetten)

[www.nlqf.nl](http://www.nlqf.nl)

[www.taalenrekenen.nl](http://www.taalenrekenen.nl)

[www.liesa.nl](http://www.liesa.nl)

[www.hetkan.info](http://www.hetkan.info)

[www.voxonderwijs.nl](http://www.voxonderwijs.nl)

[www.voorz.nu](http://www.voorz.nu)

[www.werknemerinopleiding.nl](http://www.werknemerinopleiding.nl)

[www.toolboxassessment.nl](http://www.toolboxassessment.nl)

[www.stagemarkt.nl](http://www.stagemarkt.nl)

[www.beroepeninbeeld.nl](http://www.beroepeninbeeld.nl)

[www.invra.nl](http://www.invra.nl)

[www.tota.nl](http://www.tota.nl)

[www.melba.nl](http://www.melba.nl)

[www.cito.nl](http://www.cito.nl)

[www.ivio-examenbureau.nl](http://www.ivio-examenbureau.nl)

[www.kenniscentrumcrossover.nl](http://www.kenniscentrumcrossover.nl)

## C. Lijst van betrokkenen en geraadpleegden

Contactpersoon	Instelling
Marjan Zandbergen	Ministerie OCW
Jeroen Stok	Ministerie OCW
Lisette van Loon	Colo
Marieke van den Hoogen	De Marwindt, VSO
Renate Naberhuis	Orion College, A.G. Bell
Bert Kersten	REA College Nederland/Centraal Kantoor
Jeroen Schaub	REA College Nederland/Centraal Kantoor
René Scheurs	Aloysiusstichting
Annelies Wassenaar	Mariendael
S. van den Boom	Herman Broerenschool, VSO ZML
J. van den Burg	Dr. Herderscheeschool
Willem Burgers	Werkenrodeschool
W. Ludeke	De Onderwijsspecialisten
G. van Oers	Herman Broerenschool, VSO ZML
M. Pruiksma	It Twaluk, VSO
Arjo van der Weerd	VSO de Brug
P. Totté	Mytyschool Eindhoven
Huub Berkers	UWV/AG Wajong
Wilma Janse	Mariendael
Leo Lammerink	Scholengr. Twente Spec. De Kapstok
Jacques Kerkhofs	Stg Speciaal onderwijs Noord en Midden Limburg
Patrick Hallink	Edunova
Rob de Bruijn	Edunova
Frank Vissers	ATC Amersfoort/Match (onderdeel M. Houwer)
Rianne Datema	De Sprong, VSO
Marien Groeneveld	De Sprong, VSO
Hanneke Wijdeveld de Weerd	De Hilt, VSO
Wim Markerink	VSO het Schip
Jan Castelein	Parcours Tilburg (cluster 4 SO en VSO)
Joop van Veen	De Ortolaan VSO
Marc Schlötz	Bureau Arbeidsparticipatie/VSO de Spinaker
Maarten Burger	Korczakschool/Locatie de Loods
Peter Veraart	Hoenderloocollege
A.R. Eggink	De Rietlanden VSO
Corine van Helvoirt	WEC-raad
Yvonne van Rooij	Berg en Boschschool

Contactpersoon	Instelling
Karen Slot	Esprit Scholengroep
Freerk Steendam	WEC-raad
Cees Hoedjes	Platform Praktijkonderwijs
René Krom	Heliomare
Hans Geurts	Citaverde College
Ton Spek	RMPI
Luuk van der Velden	Hoenderloo-groep
Debbie Nijkamp	MEE Twente
John Scherrenburg	De Hoenderloo Groep
Ed Staal	Mariendael
Hetty Hamstra	Mytyschool de Brug
Tineke van der Meer	Van Voorthuissenschool (cl 3+4)
Ruud van der Star	Kentalis Compas
Henk Oostra	Het Maatman

## D. Schema's indelingsvoorstel naar uitstroomverwachting/ ontwikkelingsperspectief voor Dagbesteding (D) en Arbeidsmarkt (A)

**D1-3** = kenmerken van de uitstroomsituatie van deel-doelgroepen in usp Dagbesteding: belevingsgericht; activiteiten gericht; arbeidsmatige dagbesteding.

**A1-3** = kenmerken van de uitstroomsituatie van deel-doelgroepen in usp Arbeidsmarkt: aangepaste werkomgeving; regulier bedrijf met begeleiding; passend regulier bedrijf.

**V(-)** = kenmerken van de uitstroomsituatie van leerlingen usp Vervolgonderwijs (wordt hier niet verder uitgewerkt).

<i>Route/ stroom</i>	<i>Participatie in dagelijks werk: doel van de activiteiten</i>	<i>Aard van de activiteiten</i>	<i>Productie-/resultaat- vereisten (%= inschatting van inzetbaarheid/realisatie t.o.v ondersteuning)</i>	<i>Begeleiding/ondersteu- ning (%=schatting van zorgcomponent, blijvende ondersteuning)</i>	<i>Locatie</i>	<i>Vergoeding</i>
D1	Belevingsactiviteiten; stimuleren van contact en participatie.  Veilige en zorgende omgeving.	Primair gericht op welbevinden en recreatie.	Geen vereisten aan productie of nakomen van afspraken.  Geen realisatie (<10%).	Door zorgverlener (100%).	Woonvorm, (dag)activiteiten- centrum, zorgboerderij.	Geen.
D2	Activiteitgerichte dagbeste- ding; behoud of ontwikkeling van vaardigheden.  Vrijblijvende activiteiten; niet resultaatgericht.	Primair gericht op maken van producten en/of leveren van diensten (voornamelijk intern).	Geen kwantitatieve productie-eisen; mogelijk wel kwalitatieve eisen; wel afspraken, maar beperkte consequenties.  Realisatie: 20-30%.	Door zorgverlener (70-80%).	Woonvorm, (dag)activiteiten- centrum, zorgboerderij, werkproject.	Geen salaris; geen onkosten- vergoeding.
D3	Arbeidsmatige dagbesteding.  Niet-vrijblijvende, resultaat- gerichte activiteiten.	Primair gericht op maken van producten en/of leveren van diensten (intern en extern).	Kwantitatieve en kwalita- tieve productie-eisen; afspraken met consequenties.  Realisatie: 60-70%.	Door zorgverlener en (externe) vakkracht/ werkbegeleider (30-40%).	(Dag)activiteiten- centrum, zorgboerderij, werkproject beschermde werk- locaties.	Geen salaris; mogelijk onkosten- vergoeding.

A1	Arbeid in een aangepaste werkomgeving.  Begeleiding bij leren en zich ontwikkelen op de werkplek.	Maken van producten/leveren van diensten (extern).	Kwantitatieve en kwalitatieve productie-eisen; afspraken met consequenties.  ("Niveau 1")70-80%.	Job coach/werkbegeleider, werkgever 20-30%.	Beschermde werkomgeving bijvoorbeeld sociale werkvoorziening.	Loon (met wgsuppletie, compensatie).
A2	Arbeid in een 'regulier bedrijf', onder toezicht of leiding uit te voeren.  Begeleiding bij leren en zich ontwikkelen op de werkplek.	maken van producten/leveren van diensten (extern).	Kwantitatieve en kwalitatieve productie-eisen; afspraken met consequenties.  ("Niveau 2")>80%.	Job coach/werkgever 10-20%.	Geschikte reguliere arbeidsplaats in een bedrijf.  Goede match tussen werknemer en bedrijf is nodig.	Loon (met wgsuppletie, compensatie).
A3	Assisterende functie in een regulier bedrijf, uit te voeren onder leiding.  Leren en zich ontwikkelen op de werkplek.	Maken van producten/leveren van diensten (extern).	Kwantitatieve en kwalitatieve productie-eisen; afspraken met consequenties.  ("Niveau 3")>90%.	Job coach (tijdelijk)/werkgever <10%.	Geschikte reguliere arbeidsplaats in een bedrijf.  Goede match tussen werknemer en bedrijf is nodig.	Loon (arbeidsmarkt, met loonsuppletie).
V(.)	Onderwijs.	Onderwijs/studeren.	Diplomagericht, toetsen, tentamens, examen. 100%.	Door onderwijsbegeleider (AOB?), mentor, maatje, ...	Reguliere onderwijsinstellingen; mogelijk met ondersteuning.	Studietoelage.

*Verklaring met betrekking tot percentages:*

*Deze zijn bedoeld als duiding van het denkkader, niet als meetbare criteria (althans momenteel niet). Het zijn relatieve inschattingen:*

*In kolom 3: % is schatting van mogelijke participatie aan (dag)activiteiten en/of arbeid of onderwijs en van de realisatiegraad van productie daarin, ofwel de inzetbaarheid.*

*In kolom 4: het % hier is complementair aan het % in kolom 3; het is aanduiding van de omvang van ondersteuning resp. dispensatie/compensatie die benodigd is.*

\*Kenmerken zijn gedeeltelijk ontleend aan : Van der Kemp en Van Vree, 2006, voor het overige aangepast en gesitueerd in de context van uitstroomprofielen vso.



### Ontwikkelingsperspectieven op de transitiegebieden

Bovenstaande schema is ook te maken voor de uitstroom op elk van de andere transitiegebieden: wonen, vrijetijdsbesteding en burgerschap. Algemeen doel is : "zo zelfstandig mogelijk functioneren" op deze levensterreinen; (zie Memorie van Toelichting bij het wetsvoorstel "kwaliteit vso").

Voor een vertaling naar bovenstaand toekomst- of ontwikkelingsperspectief is het dan van belang in te schatten: het % zelfstandigheid ten opzicht van % benodigde ondersteuning/begeleiding (ook hier uitsluitend als globaal denkkader, zie voorgaande kanttekeningen bij kolom 3 en 4).

### Leerlingenmerken bij instroom vso en het verwachte niveau bij uitstroom/ontwikkelingsperspectief

**D 1-3 en A 1-3:** mogelijke indeling van stromen/leerroutes die zijn ontleend aan verschillende schema's die scholen gebruiken om de organisatie en het programma-aanbod voor verschillende groepen leerlingen te verhelderen. Met name deels ontleend aan REC NO-Brabant en de A.Flokstraschool.

**V (.):** niet onderscheiden, wordt hier niet uitgewerkt; het is opgenomen om het grensgebied en de doorstrommogelijkheid aan te geven.

<i>Stroom/route</i>	<i>Mate van verstandelijke beperking IQ</i>	<b>Ontwikkelingsleeftijd en niveau bij <u>instroom</u> vso</b> <i>Leren: ... Sociaal/communicatief: ... Emotioneel/houding: ... Hulp vs zelfst. (ADL) : ...</i>	<b>Ontwikkelingsleeftijd en niveau bij <u>uitstroom</u> vso</b> <i>te verwachten ontwikkelingsperspectief; dezelfde kijkpunten, met koppeling aan concrete toekomst.</i>	<i>Inzetbaarheid/% zelfstandigheid; transitie-doelen % participatierrealisatie.</i>	<i>Ondersteuning/% begeleiding of hulpmiddelen of compensatie.</i>
D1	Diep verst. beperking/ Zeer ernstig verst. beperking IQ 0-35	0-2 jaar Leren: Soc./com.: Emot./pers.ontw./gedrag: Hulp:	0-3 jaar Leren: Soc./com.: Emot.ontw./houding/gedrag: Hulp:	activiteiten/werk: < 10% < 10% zelfst. Wonen < 10% zelfst. Vrije tijd < 10% zelfst. Burgerschap	> 90% compensatie > 90% begeleiding > 90% begeleiding > 90% begeleiding
D2	Ernstig verst. beperking IQ 35-45	2-4 jaar Leren: Soc./com.: Emot./pers.ontw./gedrag: Hulp:	3-5 jaar Leren: Soc./com.: Emot.ontw./houding/gedrag: Hulp:	activiteiten/werk: < 30% < 20% zelfst. Wonen < 20% zelfst. Vrije tijd < 20% zelfst. Burgerschap	> 70% compensatie > 80% begeleiding > 80% begeleiding > 80% begeleiding

<i>Stroom/route</i>	<i>Mate van verstandelijke beperking IQ</i>	<b>Ontwikkelingsleeftijd en niveau bij <u>instroom</u> vso</b> <i>Leren: ... Sociaal/communicatief: ... Emotioneel/houding: ... Hulp vs zelfst. (ADL) : ...</i>	<b>Ontwikkelingsleeftijd en niveau bij <u>uitstroom</u> vso</b> <i>te verwachten ontwikkelingsperspectief; dezelfde kijkpunten, met koppeling aan concrete toekomst.</i>	<i>Inzetbaarheid/% zelfstandigheid; transitie-doelen % participatier realisatie.</i>	<i>Ondersteuning/% begeleiding of hulpmiddelen of compensatie.</i>
D3	Matig verst. beperking IQ 45-55	4-6 jaar Leren: Soc./com.: Emot./pers.ontw./gedrag: Hulp:	5-7 jaar Leren: Soc./com.: Emot.ontw./houding/gedrag: Hulp:	Activiteiten/werk: < 70% < 40% zelfst. Wonen < 40% zelfst. Vrije tijd < 40% zelfst. Burgerschap	> 30% compensatie > 60% begeleiding > 60% begeleiding > 60% begeleiding
A1	Licht verst. beperking IQ 50 - 60	6-8 jaar Leren: Soc./com.: Emot./pers.ontw./gedrag: Hulp:	7-10 jaar Leren: Soc./com.: Emot.ontw./houding/gedrag: Hulp:	arbeid/besch.werk: < 70% < 60% zelfst. Wonen < 60% zelfst. Vrije tijd < 60% zelfst. Burgerschap	> 30% compensatie > 40% begeleiding > 40% begeleiding > 40% begeleiding
A2	Licht verst. beperking IQ 60 - 70	8 á 9 jaar Leren: Soc./com.: Emot./pers.ontw./gedrag: Hulp:	10 -12 jaar Leren: Soc./com.: Emot.ontw./houding/gedrag: Hulp:	arbeid/besch.werk: < 80% < 75% zelfst. Wonen < 75% zelfst. Vrije tijd < 75% zelfst. Burgerschap	> 20% compensatie > 25% begeleiding > 25% begeleiding > 25% begeleiding

<i>Stroom/route</i>	<i>Mate van verstandelijke beperking IQ</i>	<b>Ontwikkelingsleeftijd en niveau bij <u>instroom</u> vso</b> <i>Leren: ... Sociaal/communicatief: ... Emotioneel/houding: ... Hulp vs zelfst. (ADL) : ...</i>	<b>Ontwikkelingsleeftijd en niveau bij <u>uitstroom</u> vso</b> <i>te verwachten ontwikkelingsperspectief; dezelfde kijkpunten, met koppeling aan concrete toekomst.</i>	<i>Inzetbaarheid/% zelfstandigheid; transitie-doelen % participatier realisatie.</i>	<i>Ondersteuning/% begeleiding of hulpmiddelen of compensatie.</i>
A3	Licht verst. beperking IQ 70 - 80 á 85	9 á 10 jaar Leren: Soc./com.: Emot./pers.ontw./gedrag: Hulp:	12 jaar of hoger Leren: Soc./com.: Emot.ontw./houding/gedrag: Hulp:	arbeid/besch.werk: > 80% > 75% zelfst. Wonen > 75% zelfst. Vrije tijd > 75% zelfst. Burgerschap	< 20% compensatie < 25% begeleiding < 25% begeleiding < 25% begeleiding
V(.)	Geen verst. beperking IQ >85 IQ 85 -140	kalenderleeftijd Leren: Soc./com.: Emot./pers.ontw./gedrag: Hulp:	kalenderleeftijd Leren: Soc./com.: Emot.ontw./houding/gedrag: Hulp:	studie/scholing: > 80% > 75% zelfst. Wonen > 75% zelfst. Vrije tijd > 75% zelfst. Burgerschap	< 20% compensatie < 25% begeleiding < 25% begeleiding < 25% begeleiding

#### **Aantekeningen:**

Kolom 1: IQ van de eerste niveaus zijn moeilijk vaststelbaar in bepaalde testwaarde, dus relatief te beschouwen.

Kolom 2-3: Het gaat hier om het beeld van belangrijkste persoonlijke kenmerken van de jongere ("kindbeeld"), incl. mate van zelfstandigheid in uit te voeren taken.

Kolom 4-5: Is vergelijkbaar met het vorige schema kolom 3-4, maar dan op alle transitiegebieden.

*(Kolom 4: % is schatting van mogelijke realisatie van redzaamheidsaspecten; kolom 5: % is complementair daaraan, als aanduiding van de omvang van ondersteuning.)*

Ondersteuning/begeleiding zoals in laatste kolom samengevat kan door compensatie/dispensatie: bijvoorbeeld hulpmiddelen, ondersteuning door begeleiding en zorg (>PGB).

NB: Met betrekking tot zelfstandigheid en redzaamheid in kolom 4-5 is in de eerste vijf rijen t/m A2 is het percentage maximaal; de laatste twee rijen is het minimale aangegeven, het getal is uitsluitend bedoeld als relatieve indicatie.

### Leerroutes

Leerroutes kunnen worden gefaseerd, bijvoorbeeld:

Fase 1: leeftijdsindicatie 12 - 14 jaar

Fase 2: leeftijdsindicatie 14 - 16 jaar

Fase 3: leeftijdsindicatie 16 - 18 á 20 jaar.

Belangrijke aantekening hierbij: Een leerling hoeft de fases niet noodzakelijkerwijs op één niveau te doorlopen. Een leerling kan, afhankelijk van de ontwikkeling die hij doormaakt, in een ander niveau terecht komen. Het ontwikkelingsperspectief én het onderwijsaanbod wordt vervolgens daarop aangepast.

Hiernaast zijn voorbeeldmatig enkele mogelijkheden weergegeven.

Instroom/fase 1 12-14 jr.	Fase 2 14-16 jr.	Fase 3 16-18 á 20 jr.	vso-uitstroomperspectief /gerealiseerd
D1	D1	D1/+ of -.	D1 of D2
D2	D2	D2/+ of -.	D1, D2 of D3
D3	D3	D3/+ of -.	D2, D3 of A1
A1	D3 of A1 of A2	D3 of A1 of A2.	D3, A1 of A2
A2	A1, A2 of A3	A1, A2 of A3	A1, A2 of A3
A3	A2 of A3 of V	A2, A3 of V	A2, A3 of V
V(.)	A3 of V	A3 of V	A3 of V



SLO is het nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling. Al 35 jaar geven wij inhoud aan leren en innovatie in de driehoek beleid, wetenschap en onderwijspraktijk. De kern van onze expertise betreft het ontwikkelen van doelen en inhouden van leren, voor vele niveaus, van landelijk beleid tot het klaslokaal.

We doen dat in interactie met vele uiteenlopende partners uit kringen van beleid, schoolbesturen en -leiders, leraren, onderzoekers en vertegenwoordigers van maatschappelijke organisaties (ouders, bedrijfsleven, e.d.).

Zo zijn wij in staat leerplankaders te ontwerpen, die van voorbeelden te voorzien en te beproeven in de schoolpraktijk. Met onze producten en adviezen ondersteunen we zowel beleidsmakers als scholen en leraren bij het maken van inhoudelijke leerplankeuzes en het uitwerken daarvan in aansprekend en succesvol onderwijs.

SLO

Piet Heinstraat 12  
7511 JE Enschede

Postbus 2041  
7500 CA Enschede

T 053 484 08 40  
F 053 430 76 92  
E [info@slo.nl](mailto:info@slo.nl)

[www.slo.nl](http://www.slo.nl)